

РЕЦЕНЗИИ

Заметки о книге: *Мир русской византистики. Материалы архивов Санкт-Петербурга*. Коллектив авторов. Под ред. чл.-кор. РАН И. П. Медведева. СПб., Изд-во «Дмитрий Буланин», 2004. 832 с.

Византология в дореволюционной России была одной из наиболее развитых и престижных исторических дисциплин, в этой области работали блестящие умы. Достаточно вспомнить имена работавших в Петербурге академиков В. Г. Васильевского, Н. П. Кондакова и А. А. Васильева, светил мировой византистики. В советское время центр исследований в этой области переместился в столицу страны, однако исследования в Ленинграде продолжались, принеся немало серьезных работ, принадлежавших перу ряда выдающихся учёных. После 1991 г. произошел, неожиданно для многих, всплеск византологических исследований в России, особенно в Петербурге. Пишутся и издаются серьезные книги и фундаментальные сборники документов, публикуются периодические и непериодические сборники статей, в науку приходят способные молодые люди... Одним из доказательств сказанного может быть «Мир русской византистики», краткие заметки о котором предлагаю читателю.

Это уже третий выпуск результатов обследования петербургских архивохранилищ, предпринятого для обнаружения и изучения источников по истории русской византологии. Первыми двумя выпусками стали: *Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге*. Под ред. И. П. Медведева, 1995 и *Рукописное наследие русских византистов в архивах Санкт-Петербурга*. Под ред. И. П. Медведева, 1999. Оба вышли в издательстве «Дмитрий Буланин». Были изучены и описаны архивы Порфирия Успенского, В. Г. Васильевского, Ф. И. Успенского, Н. П. Лихачева и др. выдающихся византистов. Большое внимание уделено архивам Русского археологического института в Константинополе, Палестинского общества, журнала «Византийский временник» и др.

В третьем же выпуске, о котором идет речь, отразилась деятельность видных учёных, работавших преимущественно в области церковной византистики. Особенность «Мира» — обзор архивных фондов этих исследователей, но и не только их. Продолжено также изучение архивов тех учёных, обзоры которых публиковались в предыдущих выпусках. Наконец, в книге помещены научные биографии и обзоры архивов представителей следующего поколения византистов, работавших уже в советское время: Л. А. Мацулевича и Е. Ч. Скржинской.

В предисловии к «Миру русской византистики» выражена сквозная идея издания:

«Представленные в книге материалы еще раз наглядно демонстрируют неоценимый вклад русского византиноведения в мировую науку, показывают непреходящее значение не только опубликованных трудов, но и важность и неотложность публикации оставшихся в рукописях текстов. Важно также отметить, что и после завершения данного научного проекта наша работа будет продолжена, сохраняя с ним генетическую связь» (с. 7).

Имеются все основания согласиться с подобной оценкой роли и места русских византистов в мировой науке.

В предисловии выражена также благодарность Российскому гуманитарному научному фонду, на средства которого изданы все три выпуска архивов византистов. Можно лишь позавидовать российским коллегам, книги которых в различных областях знаний систематически и постоянно издаются при поддержке мощных государственных финансовых фондов. Об этом нам в Украине остается только мечтать.

«Мир русской византистики» состоит из двух основных частей: 1. *Обзоры архивов и статьи, их сопровождающие* и 2. *Публикации содержания фондов*. Необходимо отметить, что все представленные в томе работы выполнены очень солидно и основательно, их писали специалисты в области архивоведения, обладающие также необходимыми познаниями в византологии.

Первая часть «Мира русской византистики» открывается работой Л. А. Герд «И. Е. Троицкий: по страницам архива учёного». Троицкий явился одним из основоположников подлинно научной церковной истории и источниковедения. Из представленных в статье Герд архивных материалов особенно привлекают его сочинения по византистике. Он подготовил и издал «*Летопись Георгия Акрополита*» (1863), один из важнейших источников по византийской истории. Сохранили значение и другие работы Троицкого, среди них капитальный труд о патриархе Арсении. В его архиве хранятся наброски к многим работам, неоконченные сочинения, в частности научно-популярный очерк о деспоте Константине. Значительную часть архива Троицкого занимают выписки из хроник Георгия Амартола, Льва Дякона, Никиты Хониата и др., а также многочисленные материалы о константинопольских патриархах, частично реализованные в его статьях. Архив Троицкого представляет его высоко эрудированным учёным, глубоким исследователем с разнообразными научными интересами, видным организатором науки (одним из основателей Русского археологического института в Константинополе и Русского Палестинского общества, действующего и ныне).

Выдающимся исследователем византийского искусства был Н. В. Покровский, профессор Петербургской духовной академии по кафедре церковной археологии и литургии, директор Петербургского археологического института. Очерк о нём и его научном наследии принадлежит Н. В. Пивоваровой. В живо написанной ею биографии Покровского отмечено, в частности, что его интерес к церковной археологии усилился благодаря более чем годичной командировке за границу (1876–1877), во время которой он познакомился *in situ* со многими выдающимися памятниками античности и средневековья, среди которых наибольшее впечатление на него произвели древности Рима. Во многом эти впечатления и определили направление научных занятий Покровского. Особенно способствовала его становлению как византиниста вторая заграничная поездка (1888–1889), когда он собрал значительный материал по истории византийского искусства, прежде всего иконографии. Он посетил Турцию и Грецию, особенно богатые памятниками Византии. Итогом этой командировки и, как пишет Пивоварова, «едва ли не венцом всей научной деятельности», явилась докторская диссертация «Евангелие в памятниках иконографии, преимущественно византийских и русских» (1892). Охарактеризованный в этом очерке архив Покровского всесторонне отразил его научную и организационную деятельность.

Все добрые слова, сказанные мною о первых двух очерках, следует отнести ко всем без исключения работам, в особенности же к самим публикациям архивных материалов, — источнику первоклассному.

Одним из первых православных богословов своего времени был учёный мирового уровня Н. Н. Глубоковский, очерк о котором написан Т. А. Богдановой всецело на архивных документах. Его учёная и научно-организационная деятельность интенсивны и многообразны. Достаточно сказать, что Глубоковский был членом-корреспондентом Императорской академии наук, заслуженным профессором Петербургской духовной академии, почетным членом Киевской, Московской и Казанской академий, Московского и Петроградского археологических институтов, Палестинского общества, а во второй половине жизни, прошедшей в эмиграции, — профессором Пражского, Белградского и Софийского университетов. Получивший солидное церковное образование и готовившийся к духовной карьере, Глубоковский стал учёным-византинистом, при том, что первоначально его интересы были сосредоточены в области церковного источниковедения и истории. Он с самого начала своих научных занятий основательно изучал византийских авторов (например, Феодорита).

Очерк об И. В. Помяловском написан И. П. Медведевым, которому, вероятно, он особенно близок по роду научных занятий. Работа основана на изучении исследователем архива учёного. Филолог-классик, посвятивший свои основные труды греческому и римскому миру, Помяловский затем решительно склонился в сторону византологии, обогатив её значительным количеством сочинений в области христианской апологии и палестиноведения. Главный труд его жизни, по мнению Медведева, — подготовка и издание корпуса житий палестинских под-

вижиков в русском переводе с греческого и латыни. Помяловский предстает в очерке организатором науки и просвещения, деканом историко-филологического факультета Петербургского университета и его ректором, секретарем Русского археологического общества и др. Он оказывал помощь многим учёным, способствуя получению заграничных командировок, подготовке диссертаций, утверждению в профессорском звании и многое другое. Среди опекавшихся им — будущий академик Н. П. Кондаков.

Одним из наиболее ярких русских учёных конца XIX в. следует считать В. В. Болотова, очерк о рукописном наследии которого написан Л. А. Герд. Член-корреспондент Имп. академии наук, историк церкви, он углублённо изучал византийское богословие и при этом являлся большим знатоком восточных языков, среди них и мертвых. Имел многочисленных учеников. Основные работы Болотова посвящены истории церкви Византии, а также Египта и Эфиопии.

К плеяде блестящих церковных учёных относился и А. И. Бриллиантов, бывший одновременно и византинистом. Исследование о нём А. Г. Грушевого построено на исследовании материалов его архива. Болотов был членом-корреспондентом Академии наук и многих других научных обществ. Почти вся его преподавательская и научная жизнь связана с Петербургской духовной академией, в стенах которой учёный защитил и магистерскую, и докторскую диссертации.

Уже в послереволюционное время развился талант Л. А. Мацулевича, искусствоведа и ученика Д. В. Айналова (автор очерка о нём, написанного на материалах его архива, Е. В. Соленикова). Особенно известны работы Мацулевича о византийских изделиях из серебра. Почти всю свою жизнь он проработал в Эрмитаже, где поныне чтят память этого прекрасного учёного и человека. Вначале Леонид Антонович занимался древнерусским искусством, киевским и новгородским. Его книга «Церковь Успения Пресвятой Богородицы в с. Волотове близ Новгорода» (1912) принадлежит к лучшим работам такого рода. Работа в Эрмитаже побудила Мацулевича переключиться на византийскую проблематику и сосредоточиться на памятниках торевтики. В связи с этим он исследовал культуру древнего населения Северного Причерноморья вплоть до VI в. н. э. Много внимания и сил Мацулевич отдал памятникам искусства Закавказья, главным образом грузинского средневековья, что было надлежащим образом оценено научной общественностью: в 1946 г. Мацулевича избрали членом-корреспондентом Академии наук Грузии. Он стал профессором Ленинградского университета, имел многочисленных учеников, отдельные из которых продолжили научные занятия в проблематике учителя.

Глубокое исследование жизненного и творческого пути Е. Ч. Скржинской написано А. Н. Васильевым и Л. Г. Климановым на основании архивных материалов и публикаций учёного. Этой работе присуще глубокое понимание научного наследия Скржинской, основательные и квалифицированные характеристики её сочинений. Изложение её биографии органически соединено с рассказом о её трудах, изданных и неизданных, хранящихся в научном архиве Санкт-Петербур-

ского Института истории РАН. Мне, в своё время написавшему большую работу о Скржинской, было особенно интересно читать очерк Васильева и Климанова, содержащий неизвестные мне подробности о школьных годах, университетском обучении, начале научных занятий Елены Чеславовны. Авторы отметили её поразительную основательность и тщательность в работе, прежде всего с источниками, византийскими, западноевропейскими и древнерусскими.

С приходом Скржинской в Ленинградское отделение Института истории АН СССР в 1956 г. началась новая страница в его истории — исследование и перевод средневековых источников. Таким образом она продолжила работу, начавшуюся еще в 30-е годы. Венцом этих занятий стала «Гетика» Иордана, выпущенная в 1960 г. Этот труд содержит, наряду с оригинальным латинским текстом и переводом памятника на русский язык, большую вступительную статью и подробнейший научный комментарий (объемом более 20 печ. л.). По этой работе Скржинская защитила докторскую диссертацию в 1961 г. Другим её важнейшим достижением стала вышедшая в 1971 г. книга «Барбаро и Контарини о России», писавшаяся в течение нескольких десятков лет.

В последнее двадцатилетие жизни и научных занятий Скржинская отдала дань источниковедению древнерусской истории. Большинство её сочинений этой проблематики осталось неопубликованными. Но статья «Половцы» и крупная работа о посольстве венецианца Тривизана в Россию Ивана III стали заметным вкладом в науку. В архиве Ленинградского Института истории хранятся и неизданные исследования, среди них «Русские князья в Византии». Можно согласиться с авторами статьи в том, что в фокусе внимания Елены Чеславовны постоянно пребывали Средиземноморье и Северное Причерноморье. О непреходящем значении её трудов свидетельствуют неоднократные переиздания её работ, прежде всего «Гетики» (1997), «Истории» Олимпиодора (1999), сборника статей «Русь, Италия и Византия в Средневековье» (2000). Ныне петербургское издательство «Алетейя» готовит дополненное автором издание книги «Барбаро и Контарини о России».

Во второй части «Мира русской византистики» — «*Публикации*» рассмотрена и опубликована в основном переписка между византистами, в частности академика Н. П. Кондакова. Здесь же помещено исследование об Археологическом институте им. Кондакова, написанное Е. Ю. Басаргиной на основании его архива.

Выражу уверенность в том, что «Мир русской византистики» с интересом, пользой и безусловным одобрением будет встречен международным сообществом византологов, а также историками других специальностей.

Микола Котляр

Edward L. Keenan, *Josef Dobrovský and the Origins of the Igor' Tale* (Cambridge, Mass., 2003). 541 p.

Давно очікувана книга відомого американського русиста Едварда Кінана присвячена, мабуть, найболючішому питанню російської славістики — підробці *Слова о полку Ігоревім*. Автор іде від історії вивчення пам'ятки до реконструйованої історії написання цього символу давньоруської книжності. Названий головний винуватець фальсифікації — славетний чеський філолог-славіст Йосеф Добровський. Чотири глави: «Легенда *Слова*» (The Legend of the *Igor' Tale*, p. 1–63), «Списки» (The Witnesses, p. 65–98), «Сумний аббат» (The Blue Abbe, p. 99–136), «Читаючи *Слово*» (Reading the *Igor' Tale*, p. 137–396) подають історію цієї пам'ятки в абсолютно несподіваному, принаймні для вихованого на українській та російській шкільній програмі читача, вигляді.

Вже загальний огляд проблематики демонструє дражливість теми. Навіть поважні вчені — Роман Якобсон чи Дмитро Сергійович Лихачов — в запалі «захисту найціннішої пам'ятки давньоруської літератури» дозволяли собі не цілком коректні прийоми полеміки зі своїми опонентами (такими, як Андре Мазон та Олександр Олександрович Зимін). Закиди у непрофесійності, висміювання, у випадку із Зиміним підкріплені ще й адміністративними заходами — з цього числа. Автор вважає необхідним розглядати *Слово* у контексті підробинок, зокрема, творів Осіана та *Краледворського рукопису*. У перших трьох главах з різних боків відстежується детективна історія виявлення і втрати *Слова*. Як відомо, вважається, що оригінал «*Поєми про Ігорів похід на половців*» згорів у пожежі 1812 р. разом з усією бібліотекою власника рукопису, князя Мусіна-Пушкіна. Однак виявляється, що деякі інші книги бібліотеки збереглися; що Мусіну-Пушкіну ідею про пожежу підказав ентузіаст К. Ф. Калайдович, котрий марно намагався побачити рукопис; що свідчення про автентичність *Слова* йдуть від того ж таки Калайдовича, котрий не може вважатися свідком, оскільки рукопису на власні очі не бачив. Від 1793 р. (перші цитати з давньоруської «*Поєми*» у І. П. Єлагіна) по 1812 р. (пожежа) відсутні точні дані власне про кодекс, що містив «*Поєму*». Невідомі його час написання, почерк і т. ін. Текст *Слова* зберігся у вигляді першого видання 1800 р., Катерининської копії й так званих «фрагментів Малиновського», з архіву А. Ф. Малиновського, секретаря Мусіна-Пушкіна, котрий займався виданням 1800 р. «*Фрагменти Малиновського*» за своїми показниками відрізняються від решти тексту, в тому числі містять більшість із текстуальних паралелей до *Задонщини* та інших пам'яток XIV–XVI ст. За деякими ознаками, доопрацювання тексту *Слова* тривало впродовж підготовки видання у 1796–1800 рр. *Слово* з'явилося після роботи в російських архівах (1792–1793 рр.) видатного чеського славіста Йосефа Добровського, найкращого на той час знавця давньослов'янської літератури і мови. Під час роботи він міг ознайомитися з текстами *Задонщини*, *Сказання про Мамасево побойце*, *Апостола* 1307 р., «*Історію Іудейської війни*» Йосифа Флавія, Іпатіївським списком літо-

пису, загалом, з усіма пам'ятками, в яких простежуються текстуальні паралелі до *Слова*. А також познайомитися з колом людей, пов'язаних із виявленням *Слова*. Йосеф Добровський був найвидатнішим лінгвістом свого часу, а разом з тим людиною, схильною до ексцентричних вчинків, «меланхолії». В нього спостерігалися ознаки душевної хвороби, одним з наслідків якої була амнезія. Добровський був учителем Вацлава Ганки — творця знаменитої підробки, *Краледворського рукопису* — твору, що у свій час надзвичайно сприяв розвитку чеського національного духу. У стосунках між учителем і учнем після виявлення Добровським фальсифікації виникає напруженість, а згодом настає розрив відносин.

У перших трьох главах зачіпаються також і деякі характерні текстуальні риси «символу давньоруської літератури». Стилiстична схожість *Слова* з поемами Осіана: переривчастий, фрагментарний виклад, одухотворення природи, діалоги між людьми та природними явищами (вітром, річками), дехристиянізація чи романтичне язичництво, романтичний настрій персонажів, невідомий справжнім пам'яткам середньовічної літератури. Текст суголосний очікуванням сучасного читача. Його ритміка, поетичний стиль, настрої близькі модерній людині, тоді як автентичні поетичні твори давньої доби навіть фахівцями важко сприймаються як поетичні. Наявна велика кількість гапаксів — слів та форм, які зустрічаються тільки у цій пам'ятці і ніде більше, присутні чехізми. Проте основна кількість текстологічних спостережень зроблена у четвертій главі, що займає більш як половину книги. Автор доводить, що у *Слові* наявні текстові збіги не з протографом, а з різними редакціями і списками *Задоницини*. Фрагменти з текстуальними паралелями так вплетені у текст *Слова*, що більше схоже на те, ніби приписка до *Апостола* 1307 р., *Іпатіївський літопис*, *Задоницина*, *Сказання про Мамаєве побоїще*, давньоруський переклад «*Історії Іудейської війни*» Йосифа Флавія є такі джерелами «Поєми». Деякі гапакси й рідкісні форми задовільно пояснюються, якщо припустити вплив чеської мови. Реконструкції автора виявляють слова, що з'явилися не раніше XVI–XVII ст., після розповсюдження біблійних студій, а Добровський був також і бібліїстом. У заключенні ще раз у концентрованому вигляді подані висновки, а також зроблено спостереження над орфографією першого видання, Катерининської копії та «фрагментів Малиновського». Автор вважає, що правопис вказує на те, що у початковому вигляді орфографічна система відповідала рекомендаціям Стрийковського (XVI ст.), і перероблена у більш звичний для середньовічних слов'янських кодексів формат редакторами, зокрема Малиновським. На закінченні книги вміщені додатки — текст *Слова*, розбіжності у перших перекладах пам'ятки, цитування в Єлагіна та ін.

Слід сказати, певні положення цілком переконливі. Однак певні сумніви, зокрема щодо реконструкції вчинку Добровського, залишаються. Написання Добровським поетичних вправ давньоруською мовою, які внаслідок низки непорозумінь перетворилися на славнозвісну «*Поєму про Ігорів похід*», теж нагадує детективну історію і має риси класичного фальсифікату. Добровський нібито писав двома порціями, спершу основний текст *Слова*, а згодом «фрагменти Малинов-

ського». Він справді був найвидатнішим славістом свого часу, та ми не можемо оцінити його здатність до містифікації. Немає жодного його тексту, стилізованого під давньослов'янську чи давньоруську. Крім того, не маємо листів до російських колег, пов'язаних з долею *Слова*. Звичайно, дуже підозріло, що людина, котра писала тисячі листів, раптом припинила листування зі своїми приятелями в Росії, і що листування Добровського охороняв Ганка, зацікавлений у приховуванні правди про *Слово*, пасажи з якого він використав у *Краледворському рукописі*. Але можливо внаслідок якихось ексцентричних вчинків колеги і приятелі перестали бути приятелями? Крім того, головна інтрига полягає в тому, що Добровський був душевнохворим, в якого траплялися напади амнезії. Він передав свої «давньоруські поетичні вправи» Єлагіну, котрий у 1793 р. помер, а його архів перейшов до Мусіна-Пушкіна. Таким чином, головні дійові особи — Добровський, Єлагін і, врешті, Мусін-Пушкін — не можуть нести відповідальності за фальсифікат. Хід взагалі дуже характерний для творців неавтентичних творів¹.

Втім, головне завдання автора — довести пізнє походження *Слова*. Величезною є вага четвертої глави книги, де автор коментує й інтерпретує текст пам'ятки. Увагу привертають, насамперед, невідповідна XII-му століттю лексика і, меншою мірою, реалії. Глава зроблена як суцільний масив коментарів. Спочатку аналізуються «фрагменти Малиновського», тобто виписки, зроблені з тексту *Слова* першим видавцем (автор припускає, що це комплекс, докинута містифікатором дещо пізніше, вже після написання «основного тексту»), а згодом решта рядків, від першого до останнього. З одного боку, така побудова зручна і підпорядкована єдиній схемі. Автор намагається простежити логіку містифікатора, так би мовити, йде по його слідах — метод абсолютно вірний при аналізі фальсифікатів². З іншого боку, така побудова зумовлює те, що вагомі аргументи подані разом з другорядними, а лексика, що вказує на «чехізми» й анахронізми для XVIII ст., і є допоміжною у системі доказів, змішується з тією, що є показовою для XII ст.³ Між тим такими, що мають незворотню доказову силу, традиційно вважаються ті аргументи, які вказують на анахронізми щодо XII ст. Крім того, за фахом автор є істориком, а можливості істориків у визначенні пізніх рис твору обмежені. *Слово* невеличке за обсягом, бл. 2800 слів. Відповідно, в ньому за допомогою текстології, історичного порівняння та ін. методик можна виявити, мабуть, не більше кількох десятків невідповідностей. Натомість автор, здається,

1 Слід відзначити, таке «неповне» звинувачення у фальсифікації цілком зрозуміле. Воно простежується не тільки в Едварда Кінана, а й у інших вчених, хто відстоює тезу пізнього походження *Слова*. Відсутнє бажання покласти повну відповідальність на припустимого автора фальсифікату.

2 Єдине, що йде не зовсім послідовно, спочатку відштовхуючись від пізнього комплексу — «фрагментів Малиновського», а потім звертаючись до більш раннього, за припущенням вченого, «основного тексту».

3 Саме це більше, ніж щось інше, дозволяє опонентам стверджувати, що «ни одного примера, требующего такого признания (фальсификации), Кинан не приводит» (Живов В. М. Улики подлинности и улики поддельности. По поводу книги Keenan Edward L. Josef Dobrovský. *Русский язык в научном освещении*. № 2 (8). М., 2004. С. 255), — насправді такі приклади (принаймні, вкрай проблемні для прихильників автентичності *Слова* місця) наведені, але у загальному масиві.

орієнтується на кількість помилок, знайдених у *Краледворському рукописі* лінгвістами, зокрема Яном Гебауером — бл. 1000 помилок на 6000 слів тексту. Незважаючи на ці застереження, значення праці в цілому важко переоцінити. Едвард Кінан скрупульозно проаналізував усі невідповідності, які фіксувалися як скептиками, так і прихильниками ідеї автентичності *Слова* і йому вдалося окреслити більшість проблемних лексем та виразів «*Ироической Поэмы*». Велика частина його спостережень цілком слушна, деякі з них можна доповнити. Наведу кілька прикладів, зосередившись власне на тих, які є показовими щодо XII ст.

С. 158. *Трудных повѣстий* звичайно трактують як ‘сумних’, ‘печальних’. Автор пише, що таке значення слова *трудных* нехарактерне для давньоруської. Це полонізм, відомий також у чеській. Натомість рецензенти книги Едварда Кінана, А. А. Залізняк та О. Б. Страхова, переконані, що *трудных* у такому значенні — звичайне для давньоруського періоду (див. нижче). Проте, в І. І. Срезневського *трудный* ‘печальный’ тільки з прикладом зі *Слова (Материалы. Т. 3, С. 1009)*. Укладачі Старославянського словаря відзначають, що у найдавніших слов’янських пам’ятках немає *трудных* ‘печальный’, — тільки ‘тяжкий’, ‘втомлений’, ‘виснажений’. Можна додати, що загалом слова з цим коренем досить добре представлені, однак для світської літератури не є характерними, особливо прикметник *труднь*. Срезневський наводить приклади з *Життя* св. Феодосія, *Життя* Андрія Юродивого та творів Іоанна Екзарха Болгарського. Щодо світських пам’яток, передусім літописів, слововжиток у яких датується з точністю до десятиріч (тоді як в інших рахунок часто йде на століття⁴), можна сказати таке. В *Іпатіївському літописі у Київському зводі* XII ст. зустрічаються *трудь*, *трудитися*, і лише тричі — *трудень*. Значення — ‘втома’, ‘важка справа’, ‘втомлюватися’, ‘старатися’, ‘виснажений’ і т. п.; про ‘печаль’ не йдеться. У записях *Лаврентіївського літопису* за XII ст. весь куш слів з цим коренем відсутній (!), натомість є *тяжко*, *тяжкий*. Вперше слово з коренем –*труд*– з’являється у XIII ст. (1206 р.) у біблійній цитаті. Аналогічна картина у *НПЛ*. Перші згадки *трудитися*, *трудь* — вже з 1230 р., також спочатку в євангельській цитаті; прикметника немає. У *ПВЛ* 14 випадків використання, але тільки дієслова та іменники. У *Молінні* Данила Заточника — немає, у берестяних грамотах подібні лексеми відсутні⁵. Цікаво, що у виразі «*трудных повѣстий*» давно підозрювали богемізм або прихований галицизм (кальку французького *chansons de geste*).

4 Багато пам’яток можна в принципі датувати певним століттям (наприклад, переклад XI ст., переклад чи написання у XII ст.), та вони дійшли у списках XV–XVII ст., і лексика в них поновлена.

5 Щодо найдавніших пам’яток див.: *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. М., 1999. С. 703. У *Київському зводі* — слова з коренем –*труд*– зустрічаються 18 р.: *ПСРЛ*. Т. 2, стп. 316 (далі цитування за схемою — 316I); а також 330I, 381I, 385I, 400I; 407I (2); 408I; 409I (3); 413I; 422I; 440I, 459I, 588I, 647I, 663I. В тому числі *трудень*: 407I *зане трудень безь дружини своєю*; 408I *я брате тьмь не трудень есмь твояя дьяля чсти*; і зокрема, у статті 1185 р.: 647I *си же добрый Володимерь язвень трудень въхва во городь свои*. Нагадаю, *Іпатіївський літопис* складається з трьох пам’яток: *ПВЛ*, *Київського зводу* XII ст. та *Галицько-Волинського літопису* XIII ст. і представлений двома головними списками, *Іпатіївським* та *Хлебников-*

Часом його намагалися тлумачити навіть за допомогою *Лексикона* Памви Беринди початку XVII ст.⁶

С. 169–170 *храбрыи / хоробрыйи* зустрічається у *Слові* 16 разів. Едвард Кінан це пов'язує з передромантичними настановленнями літератури осіанівського гатунку. Думка цілком слушна, принаймні така висока частотність вкрай малоімовірна для XII ст. Наприклад, у *Київському зводі*, де дуже багато сцен бою, і чимало уваги приділяється військовим справам князів, слово *храборь* зустрічається тільки двічі (!), і тільки у характеристиках князів, Ізяслава Мстиславича та Святослава Ростиславича: *бъ бо храборь крьпокъ на рать; и бяше храборь на рати*. Це власне топос, запозичений з некрологу князя Мстислава Володимирича у *ПВЛ*⁷. Поза тим, ще маємо *храборьствующеи* у книжному ламенті князя Ігора, 643І: *гдъ бояре думающеи, гдъ мужи храборьствующеи, гдъ рядъ польчньи*. У сценах бою слово *храборь* відсутнє. Більше того, наприкінці XII ст. навіть у традиційних формулах *храборь и добръ на рать*, *храборь и дерзь на рати* слово *храборь* замінюється на *кръпокъ*⁸. Таким чином, проявилася адаптація виразів з книжним слов'янським *храбрь* у записях саме того часу, яким нібито має датуватися *Слово*. Можна також додати, що у *Молінні* Данила Заточника XII ст. маємо 1 р. *храбрость Александрову*, і це очевидна відсилка до сюжетів з життя

ським. У *НПЛ* слова з коренем *-труд-* з'являються вперше під 1230 р. (два рази, у свангельській цитаті), усього є 5 прикладів; *трудоиаша, трудь, потрудися*. Див. *НПЛ*. С. 70 (два рази), 77, 84, 91. У *ПВЛ* — *трудитися й трудь*, див. Словоуказатель О. В. Творогова, *ПСРЛ*. Т. 1. М., 1997. стп. 698 (далі — 698Л). У *Галицько-Волинському літописі* — 4 використання, в тому числі 1 р. *трудньи*, пор.: 750І, 773І, 773І (*трудньымъ воємъ противу цъльмъ*); 824І. У *Лаврентіївському зводі* за XIII ст. — 3 р., в тому числі 1 р. *труднья*: 425Л, 443Л (*труднья покоя*), 456Л. Кожного разу значення «втомлений», «виснажений».

Поза літописами, у хронографічних творах: *Александрії Хронографічній* — 10 прикладів (1 *трудно*, 2 *трудньи*), *Історії іудейської війни* Йосифа Флавія — 49 прикладів (1 *трудно*, 1 *трудньи*). Див. Истрин В. М. *Александрия русских хронографов*. Исследование и текст. М., 1893. С. 31, 32 (два рази), 50, 51, 58, 63, 76, 79, 80. Історія іудейської війни Йосифа Флавія. Древнерусский перевод. М., 2004. Т. 2. С. 413. Значення також від 'втомлюватися', 'виснажуватися', 'старатися'. З «несвітських» джерел: у *Толковій Палей* 1406 р. 24 слова з коренем *-труд-*, з них 2 *трудень*. Див. на *вся послания скоро посылаетъ и всегда не трудень пребывашеть* (про Йосифа Прекрасного, арк. 139в; вираз, між іншим, нагадує вирази з *Київського зводу*); *въ плньнъ вьдоми трудни зьло* (арк. 159в).

6 Див., наприклад, статті «Повесть» та «Труд» в Енциклопедії Слова о полку Игореве (далі ЕСПИ), написані М. А. Салміною.

7 З некрологу Мстислава Тмутараканського: *храборь на рати*, 150Л. До речі, сполучення *добръ храборь* зустрічається і в *Толковому Апостолі*, де йдеться про Христову воїна (див. Срезневський І. І. *Материалы для словаря древнерусского языка*. СПб., 1903. Т. 3. С. 1394 — далі посилення тільки на відповідний том та стор.). У *Київському зводі* перша характеристика (336І) — прижиттєва, друга (550І) — посмертна. Проте за деякими ознаками (характерна лексика, редакційні правки) перший фрагмент також інтерпольований у текст зводу літописцем, що працював вже після смерті Ізяслава Мстиславича. Крім того, у записях за XII ст. маємо ще назву містечка Хороборь та назвисько «Дмитро Хоробрыи».

8 Див.: *бъ бо крьпокъ на рати* (Мстислав Ростиславич); *бяше князь... дързь и крьпокъ к рати, бъ мужь бодръ* (Хлебн добръ) *и дерзокъ и крьпокъ на рати, бъ бо князь добръ и крьпокъ на рати* (Володимир Глібович); *бъ бо крьпокъ на рати* (Давид Ростиславич); 611І; 646І, 652І, 653І; 703І. Більшість фрагментів — у «некрологічних характеристиках». Окрім того, у першій формулі зі словом *храборь* (336І) слово продубльоване, *храборь крьпокъ*.

Александра Македонського (у списках пізнішої редакції *Слова* XIII ст. ще 2–3 випадки використання). У записах *Лаврентіївського зводу* за XII ст. слова з цим коренем відсутні. У *НПЛ* *храбръ* фіксується один раз, у посмертній характеристиці, згадці про загибель посадника під 1134 р.: *убиша... Иванка мужа храбра зъло*. І цей випадок, принаймні для старшої редакції *НПЛ*, унікальний (й зустрічається у тій частині, де знаходимо датування по індиктах та деякі інші книжні ознаки). Потім ані у XIII ст., ані у XIV ст. *храборъ* не з'являється. Більше подібної лексики у літописних зводах, що відчували значний вплив хронографічної літератури. Таких два, і вони не вкладаються у межі XII ст.: це *ПВЛ* та *Галицько-Волинський літопис* (7 / 12 згадок). При тому використання хронографічних взірців призводить також до архаїзації мовлення, застосування складних синтаксичних конструкцій, характерних для перекладних творів і зовсім нехарактерних для *Слова*⁹. *Храбрые полки* та *храбра дружина* часті вже у пізньосередньовічних творах, зокрема, у *Задонщині*, що не дивно. У цей час, відзначений посиленням впливу хронографічних компіляцій, слово *храбръ* нарешті адаптується. Натомість маємо очевидну невідповідність функціонування лексеми у давньоруських світських пам'ятках та *Слові*.

С. 170 — коментується назвисько князя Романа Святославича *Красный*. Не всі положення автора однаково доказові¹⁰, однак думка про те, що таке назвисько нехарактерне для давньоруського часу — цілком справедлива. Так князя не поіменовано у сцені смерті з *ПВЛ*, а загалом слова *красный*, *украсити*, *красота* най-

9 Приклади зі *Слова* Данила Заточника редакції XIII ст. наведені у: *ССПИ*. Т. 6. С. 128–29. У вітхозаповітних книгах *храбры* — позначення розряду воїнів. У *Хроніці* Георгія Амартола зустрічається *храбровати*, *храбръ*, *храбрьствие*, *храбрьство*. В *«Історії іудейської війни»* Йосифа Флавія — *храбровати*, *храбрость*, *храбръ*, *храбрыи*, *храбрьство*, *храбрыи*, *храбрьешии*. Щодо частотності: в *Александрії Хронографічній*, наприклад — 10 р. (в тому числі *храбръ Александр*, *храбрыи вои*, *храбрыи воины*), в *Історії* Йосифа Флавія — 40 р., що очевидно контрасте з оригінальними пам'ятками.

Хронографічні та ін. книжні паралелі до *ПВЛ* див.: 15Л *храбрыя жены* (з Амартола); 91Л *другомъ храбромъ* (походження кумирів); 140Л *члвка храбра* (цитата з Ісаї). Загалом у *ПВЛ* 7 прикладів, інші випадки використання див. у Словоуказателі О. В. Творогова, 705Л.

У *Галицько-Волинському літописі* — 12 випадків, що надзвичайно багато: 716І *храборъ бо бѣ яко и туръ*; 744І *дерзъ и храборъ*; 764І *бѣ бо храбръ и во велицѣ чѣсти умертъ*; 765І *бѣ бо мужъ крѣпокъ и храборъ*; *иногда же храбру ему*; 767І *велику же полку быишо его устроень бо бѣ храбрыми людьми*, 802І *храбру суцу боярину и крѣпку*, 835І *якоже иногда храбрыи бѣаху*. *Хороборъ*: 821І *ни святославъ хоробры ни володимерь стыи*; 862І *Данил князь добрыи хоробрыи и мудрыи*; 905І *бѣиеть бо и самъ ловечъ добръ хороборъ*; 921І *зане бѣ философъ великъ и ловечъ хитръ хороборъ*; 935І *хороборъ и крѣпокъ на рати*. Цікаво, що *хоробор* — переважно у варіаціях характеристики князя, лише остання з них прижиттєва, стосується Лева Даниловича. *Лаврентіївський звід* за XIII ст. містить два приклади: 467Л *бѣ же Василко... хоробръ паче мѣры на ловѣх*, 477Л *храбрьство же акы цсря римьскаго Еспинана* (тобто, Еспасіана, з *Житія* Олександра Невського).

У берестяних грамотах ані *храбра*, ані *хоробра* немає. З позалітописних несвітських текстів: у *Толковій Палєї* (1406 р.) — три випадки використання, арк. 62а (два рази), 192b.

10 Едвард Кінан пише, що слово *красный* у російській мові не застосовується до осіб чоловічої статі, з чого робиться висновок, що таким чином укладач *Слова* виявив гумористичне ставлення до князя. Він же визнає, що у давньоруській, давньоболгарській та ін. *красный* в нормі означало «прекрасний».

частіше вживаються у церковно книжних пасажах, пов'язаних з описом церков та використанням біблійних цитат¹¹. Поза тим, *краснии* з'являється у п'яти князівських некрологах (хоча некрологів більше) в етикетних описах зовнішності князів. Пор. посмертні похвали Ростиславу Володимиричу та Ізяславу Ярославичу в *ПВЛ*, Роману Ростиславичу в *Київському зводі*, Володимирі Васильковичу в *Галицько-Волинському літописі* та Васильку Костянтинівичу в записі *Лаврентіївського зводу* за XIII ст.¹² Власне «прізвища» князів — явище пізнє, пов'язане з інтенсивним користуванням хронографічними компіляціями, де є Артаксеркс Долгорукий та ін., літописцями XV(XIV?)–XVI ст. Одними з перших «прізвища» з'являються у *НПЛ* молодшої редакції, XV ст.: *Мьстиславъ Безоковы... краснии Ярославъ внукъ Юрьевъ... Мьстиславъ Храбрии Ростиславличъ... Александръ Храбрии. Краснии Ярославъ* увійшло у статтю «А се князи великого Новгорода», яку вміщували у збірниках¹³. Натомість у літописах XI–XIII ст. зустрічаємо не назвиська чи прізвища, а лише так звані «некрологічні характеристики». Зокрема, *великим* названо Мстислава Володимирича та Володимира Святославича у посмертних характеристиках у *Київському зводі* та *Галицько-Волинському літописі*. *Добрим* названо Андрія Володимирича, Володимира Давидовича та Мстислава Романовича в похвалах зі сцен смерті та похорон. Щось подібне до назвиська фіксується для XI–XII ст. лише у двох випадках. Це Володимир Мономах та Ізяслав Ярославич Менший. Перше обумовлено, імовірно, гордістю за походження («Мономах» — вказівка на родинні зв'язки у вищих грецьких колах з боку матері). А останнє уточнення було необхідним тому, що в один і той самий

11 Скажімо, *краснии, украсити, красота* — відсутнє у берестяних грамотах. У *НПЛ* старшої редакції тільки три випадки використання, усі три по відношенню до церков та церковної утварі. У *ПВЛ* з 11 випадків, світських — лише половина, та й то умовно. Див.: 82Л *снь красень лицемъ и диешо* — варяг-мученик, 84Л *дасть Бохмитъ по семидесятъ женъ красныхъ* — зі сцени прийняття християнства, 94Л *быс отроча красно* — про Мойсея у *Промові Філософа*, 166Л *взрастомъ же льтъ и красень* — у некролозі. У *Київському зводі* тільки два світських приклади з 22 (!): 284Л *приведе собъ жену красну велми*; 617Л *взрастомъ высокъ плечима великъ лицемъ красень и всею добродѣтелью украшень* (світське умовно, у некролозі). Пор.: 381Л, 392Л, 415–416Л, 482Л, 489Л, 491Л (два рази), 511Л, 512Л, 525Л, 580Л, 581Л (4), 582Л (2), 594Л, 617Л (2), 630Л, 704Л. У *Лаврентіївському зводі* за XII ст. — 10 згадок, усі вони пов'язані виключно з церковно книжною топікою, див.: 294Л, 346Л, 348Л, 351Л (2), 367Л (2), 371Л, 383Л, 392Л. У *Лаврентіївському зводі* за XIII ст. також церковно книжні, переважно в описах церков: 425Л, 433Л, 436Л (2), 443Л (2), 449Л, 458Л (3), 460Л. Поза тим, ще 1 р. у некролозі: 467Л *бъ же Василко лицемъ красень... хоробръ паче мъръ на ловѣхъ*. У *Галицько-Волинському* з 23 прикладів, церковно книжних — 18. Відповідна лексика стосується церков, ікон та міста: 748Л, 782Л, 788Л, 816Л, 828Л, 842–843Л, 845–847Л, 853Л, 862Л, 875Л, 908Л. Лише одного разу згадана *украшена* сабля, 814Л; крім того, *красний* вміщене у некролозі Володимиру Васильковичу: 920Л *взрастомъ бѣ высокъ плечима великъ лицемъ красень*.

12 166Л, 202Л, 617Л, 920Л, 467Л. При тому книжники, пишучи такі посмертні панегірики, інтенсивно користувалися працею попередників. Про запозичення у князівських некрологах див.: Толочко Алексей. Похвала или Житие? (Между текстологией и идеологией княжеских панегриков в древнерусском летописании). *Palaeoslavica*. Vol. VII. (1999) P. 26–38. Позалітописні описи зовнішності зі словом *краснии* є у хронографічній літературі, зокрема, у *Хроніці* Іоанна Малали; а також у *Сказанні* про св. Бориса та Гліба.

13 *НПЛ*. С. 162–163, 471.

час жили два Ізяслави Ярославичі¹⁴. У *Галицько-Волинському літописі* XIII ст. стосовно князів також одного разу зустрічаємо щось схоже на прізвище, Мстислав Німий. Так сталося тому, що у цей час відомі три Мстислави — Мстислав Мстиславич смоленський (новгородський, галицький), Мстислав Ярославич луцький та Мстислав Романович смоленський (київський). Прикметно, що першими назвиська застосовуються до бояр, котрих було більше, ніж князів, і котрих було потрібно якось розрізнати. Такі назвиська вміщені вже у *Київському зводі*, особливо багато їх у *Галицько-Волинському літописі*. Отже, власне принцип надання князям назвиськ для давньоруської доби є радше винятком, ніж правилом. Застосування епітету *красний* для цього вкрай мало ймовірно — слово є книжним, воно зрідка зустрічається тільки у посмертних характеристиках. Натомість, якщо припускати пізню імітацію, то знання про посмертні похвали та про пізньосередньовічну практику надання князям назвиськ робить такий хід цілком природним.

С. 210. Аналізується *спала* у виразі *спала князю ум похоти*. Автор пише про те, що намагаючися інтерпретувати вираз, дослідники найчастіше спираються на слов'янські слова з коренем *-пал-* (*спала* — аорист від *спалити*)¹⁵. При цьому, як відзначено, власне давньослов'янських слів саме з префіксом *с-* не зафіксовано. Це справді так. Можна знайти *запалити*, *попалити*, *распалитися*, *въспалитися*. Крім того, існує ще одна проблема. Річ у тім, що слова цієї групи — слов'янізми, книжні вирази, підтримувані у давньоруській переважно перекладами, в тому числі біблійними, — цитатами з *Псалтиря* та *Апостола*. У *Словарі XI–XIV вв.*, наприклад, з оригінальних пам'яток згадані лише *Чтеніє про свв. Бориса та Гліба*, уривок з оповіді *ПВЛ* про Печерський монастир під 1074 р., що увійшов у *Києво-Печерський патерик* та *Пчела*. Вирази з літописів підтверджують тезу про книжне походження. Скажімо, у *Лаврентіївському* за XII ст. зустрічаємо тільки два подібних випадки. Обидва в тій самій річній статті 1177 р., при тому один з них — у біблійній цитаті. У *Київському зводі* XII ст. також два приклади. Перший у статті 1174 р. у запозиченні з *Александрії Хронографічної*, а другий — у статті 1180 р., текстуально вони близькі. До того ж, є підстави припускати, що у XII ст. слово читалося у давньоруській огласовці через *о*, як *поляць* та *рас/росполитися*. Так, у статті *ПВЛ* 1110 р. за Лаврентіївським списком та в Іпатіївському списку під 1174 і 1180 рр. У берестяних грамотах слова з цим коренем не зафіксовані. У XIII ст. зустрічаються по одному разу в *Галицько-*

14 Неповним аналогом є запис *Лаврентіївського зводу* XIII ст., де у «некрологічній характеристиці» бачимо епітет Мстислав *старий*, а поряд згадано ще одного Мстислава, Мстислава Мстиславича.

15 В інтерпретаціях використовується також чеське *spála* — лихоманка, висока температура. Крім того, у перших перекладах глумачення було близьким до сучасного звороту «спало на думку»: «Пришло князю на мысль...». Див. *ЭСПИ*, стаття «Спала», написана О. В. Твороговым; *ССПИ*. Вип. 5. С. 199–203.

Волинському та Лаврентіївському літописах під 1237 р.¹⁶ Отже, маємо слово, яке власне для давньоруської мови нехарактерне, яке має незвичайний префікс, а у XII ст., вірогідно, звучало б як *спола*. Не без значення мабуть є і те, що подібні слова мали бути близькими носію слов'янських мов, де корінь *-пал-* активний (як-от чеська, польська, українська), і де префікс *с-* цілком доречний, як укр. *спалити, спалах*.

С. 224–227. Коментуються слова *буи, буиство, буєсть*. Автор пише про те, що вони є улюбленими в укладача *Слова: 7* разів зустрічається *буи*, по два рази *буиство* і *буєсть*. При цьому значення, яке їм надається, не відповідає давньоруському узусу. *Буи* у давньослов'янській та давньоруській — це 'безумний, дикий, дурний, юродивий, шалений, порушник соціальних норм, у тому числі таких, що пов'язані із сексом'. Те саме стосується *буєсти*, за одним винятком. У *Галицько-Волинському літописі* в оповіді про битву на Калці під 1224 р. слово має позитивні конотації, йдеться про Данила Галицького: *Данилови бодену бывшию в перси младѣства ради и буєсти не чюяше ранѣ*. *Буєсть* тут — захопленість боєм, позитивні конотації виникли чи не випадково¹⁷. Едвард Кінан припускає, що слововжиток *Слова* відповідає нормам XV–XVIII ст., коли у російській мові з'яв-

16 Див.: Словарь XI–XIV вв., т. 6, с. 345–346; т. 3, с. 331–332 (інші приклади з *Кормчої, Прологів, Златоструя, Слів* Григорія Богословця, перекладних *жстий, Пандектів* Никона Черногорця, Палєї, збірників). Слова з коренем *-пал-* див. також: Старославянський словарь, с. 230, 479, 575. Срезневський наводить приклади з біблійних книг, *Палєї, Мінеї* та *ПВЛ* під 1110 р. (2, 869). З оригінальних давньоруських пам'яток найбільше відповідних лексем містить *ПВЛ*: 196Л (патериковий сюжет), 223Л і *многы церкви запалиша огнемъ* (у просторому повчанні літописця, з біблійними включеннями), 225Л та 233Л (у продовженні оповіді того ж літописця), 284Л (у біблійній цитаті).

Щодо *-о-* у корені: 284Л *творя англы своя дхы и слугы своя огнь полящъ*. 574Л *распольвься гнвломъ*, 614Л *располься гнвломъ*. З *-а-*: *палыць, распалывься, распалыся* — у пізніших Радзивілівському та Хлебниковському списках. У статті 1110 р. в Іпатіївському списку заміна, *палынь*. Див. також Срезневський, 1, 414, *въсполити, въсполитися* (укладачі Словаря XI–XIV вв. чомусь не включили у словник статтю «въспалити(ся)»).

Щодо Лаврентіївського за XII ст.: 383Л і *многы церкви запали огнемъ* (парафраз *ПВЛ?*), 384Л *яко огнь предѣ лицемъ вѣтру иже поपालяет дубравы*. Остання цитата з *Псалтиря* відома вже із старослов'янських текстів: Старославянський словарь. С. 479. Слід додати, що у Радзивілівському списку західноруського походження одного разу замість *попасаоша* вписане *попалыша*, 310Л, вар. 33.

У XIII ст. в *Галицько-Волинському літописі* *запалиша*, 782Л; у *Лаврентіївському* *запалени быша*, 463Л.

17 Срезневський та укладачі інших словників знаходять більше раних прикладів з позитивними конотаціями («смелый, дерзкий», «удаль, отвага, неустрашимость», «отвага, горячность»). Див. Срезневський, 1, 191–192; Словарь XI–XIV вв. Т. 1. С. 323; Словарь XI–XVII вв. Т. 2. С. 349. Проте чомусь значення «удаль, неустрашимость» пропускається укладачами Словаря XI–XIV вв. для *буєсть* навіть у такому пасажі, де описуються служниці Артеміди, подібні до вакханок. *Нагы не закрывающе срамных удовъ, ти бо и малакию почтоша и друга другы буєстью прествѣающе вяжухуся*. Так само, у *ССПИ*. Вып. 1. С. 75, де *буи* «сильный, отважный» ілюструється уривком з *Життя* Марії Єгипетської з провокативним сном святої про десяток молодих людей: *уны телесы и буа образы* (тобто на вигляд, або за характером), *и бесѣдою с ними, яко доволни суца похоти мога*. В іншому прикладі з *ССПИ* (у новому виданні *Історії* Йосифа Флавія 2004 р. цей фрагмент див.: арк. 377в. 4) *буєсть* не має грецького відповідника, проте вжите у підкреслено негативному контексті. Взагалі, 3 з 4-х слів з цим ко-

ляється вираз «буйна голова» й акцент зміщується з безумства, гнівання та шалу на сміливість і буйність сил¹⁸. Ці міркування цілком слушні. Скажімо, добрий знавець давньоруської мови А. А. Залізник, тлумачачи берестяну грамоту XII ст., де зустрілося слово *полубувивъ*, пропонує значення ‘дурковатий’, ‘полудикий’, а зовсім не ‘полудерзкий’¹⁹. Слід також додати, що у світських творах раннього часу, наприклад у літописних зводах, слова з коренем *-буи-* надзвичайно рідкісні. У *ПВЛ буи* зустрічається один раз, під 1096 р. у засудженні Олега Святославича, *смысль буи и словеса величава*. У XII ст. у *Лаврентіївському літописі* зустрілося один раз, під 1186 р., а у записках *НПЛ* та *Київському зводі* XII ст. подібні лексеми взагалі відсутні (!). У *Київському зводі* у відповідних ситуаціях знаходимо *без ума, безумень, безумие, с яростью, гньвы* і т. п. У XIII ст. у *Лаврентіївському буи* вписано двічі, під 1206 та 1207 рр., у значенні *безумний*, а у *Галицько-Волинському літописі* два рази відзначено *буесть*. Крім уже цитованого фрагмента з оповіді про битву на Калці, ще під 1241 р. у цитаті: *рече приточникъ буесть дому твоего скрушиться* (зі звичними негативними коннотаціями).

С. 258. Аналізується слово *боронь* — ‘битва’ у рядку *стоиши на борони*. Едвард Кінан вказує, що в *Задонцині* зустрічається у двох списках *оборонь*, і в одному *боронь*, і припускає, що *боронь* зі *Слова* — безпосереднє запозичення із *Задонцини* або штучне утворення із заміною давньослов’янського *-ра-* *-ла-* на східнослов’янське *-оро-* *-оло-* (*брань* — *боронь*, *злато* — *золото*). Що стосується словників: Срезневський 1, 154 на *боронь* ‘оборона («оборонительный бой»)» називає тільки приклад із *Задонцини*, а також *боронь* в іншому значенні ‘перепона’ зі Смоленської договірної грамоти 1229 р. Лише останній приклад — у *Словаре XI–XIV вв.*, т. 1, с. 298; у *Словаре XI–XVII вв.* з ранніх текстів наведене

ренем, *боуи, боуесть* у давньоруському перекладі Історії Флавія XII ст. не мають грецьких відповідників, але вжиті у негативному значенні або з негативним відтінком, див.: *История Иудейской войны Иосифа Флавия*. М., 2004. Т. 1. С. 728. Слід також відзначити, що наведені у *Словаре XI–XIV вв.* грецькі відповідники до *буи, буесть*: *θρασύτητα, θρασεῖς, θρασύτης*, — показують, що запропоновані укладачами значення не зовсім точні. Принаймні, слов’янським перекладачем Хроніки Георгія Амартола *θρασύτης* перекладається як ‘блядство, грьдныи, нечъстивие, ярость’, а *θρασεῖς* як ‘блядивь, сварливь, ярь’. Див.: Истрин В. М. *Книгы временья и образья Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе*. Т. 3. Греческо-славянский и славянско-греческий словари. Л., 1930. С. 93. Див. також Старославянский словарь. С. 102: *боуи, боуиство, боуесть* — ‘нерозумний, безумний, немудрість, уродство’; відсилка до статей ‘уродивь», ‘уродь», ‘безоумие», ‘блядь». Отже, скоріше за все, на Срезневського та укладачів словників вплинуло саме *Слово* та *Галицько-Волинський літопис*. У пізньосередньовічних творах значення, справді, зміщується. *Буиство* є у *Задонцині* у позитивному значенні, вписане поряд з *веселием*, і входить в опис манери співця Бояна (*восхваляя... гуслеными буиными словесы*).

- 18 В. М. Живов вважає, що оскільки «в русском фольклоре *буйный* также может иметь подобные (тобто позитивні) коннотации, ср. *буйная голова*, и ничто не мешает думать, что это значение было в восточнославянском сколь угодно рано». Живов В. М. Улики подлинности, с. 248. Однак стабільне інакше коло значень слова стає на перешкоді такій думці.
- 19 Залізник А. А. *Древненовгородский диалект*. М., 2004. С. 309; Залізник А. А. «Слово о полку Игореве»: *взгляд лингвиста*. М., 2004. С. 285. У першій книзі припускається також якийсь технічний термін, що стосувався б коней, бо йдеться про коня (і *полубица иноход* кінь згаданий також у *Девгенієвім Діянні*).

тільки відповідне місце *Слова*, т. 2, с. 297. Слововжиток у світських текстах давньоруської доби підтверджує припущення Едварда Кінана. У цей період слово відоме лише у слов'янській огласовці *брань*. Воно не є активним, не утворює нових словоформ, книжники його використовують задля надання урочистої атмосфери і, судячи з усього, відчувають певну відстороненість від звичайної мови. Скажімо, у записах *НПЛ* за XII ст. не зустрічається. Використання слова починається з *Повісті о взятті Царгорода фрягами* 1204 р. (4 р.), й потім з XIII ст. відомі ще 4 приклади. У *Київському зводі* XII ст. — 12 разів, це зовсім небагато, аналоги *рать* та *полк* набагато частотніші (*рать* — 72 випадки, а з похідними *зратися*, *ратнии* та ін. було б за сотню, *полкъ*, *полкы* у різних значеннях — бл. 350). Крім того, як показує розподіл по річних записах, не всі київські літописці користувалися словом *брань*. Його, наприклад, практично немає у величезних статтях 1146–1154 рр.; фрагменти, де воно трапляється, відзначені присутністю церковнокнижної топіки. У *Лаврентіївському зводі* за XII ст. знаходимо 3 приклади, з них 2 — у тій самій біблійній цитаті. За XIII ст. у *Лаврентіївському списку* — 6 прикладів. У *Галицько-Волинському літописі* становище дещо інакше — 25 використань, проте слово характерне також лише для одного з літописців (укладача першої, холмської, частини), на нього не натрапимо у другій половині зводу. У *ПВЛ* — 15 р. Порівняно висока частотність у *ПВЛ* та *Галицько-Волинському літописі* пов'язана із літературними зразками цих зводів, переважно хронографічними. Окремо треба сказати про дієслова з коренем *-бран-* у значенні 'забороняти'. Саме вони зустрічаються у давньоруський час з написанням *-оро-*: *боронити*, *возборонити*. Проте знову ж таки в одному зі зводів, *Іпатіївському*. У *Лаврентіївському* та *НПЛ* бачимо форми *браняше*, *възбраняше*. Що стосується *боронити* у значенні 'захистити', це, судячи з усього, пізніше утворення. Укладачі *Словаря XI–XIV вв.* наводять приклади з кінця XIV ст., найраніший — зі *Слова* Серапіона Володимирського другої половини XIII ст., але у списку XIV ст. У *Словаре XI–XVII вв.* найраніший приклад — 1346 р.²⁰ Таким чином, треба визнати пізні походження слова *боронь* 'захист'. Практично виклю-

20 Щодо «боронити»-«забороняти» див. такі Іпатіївські статті. 1151 р. *того ва есмь бороня*, 429І; 1154 р. *мужжи же боряняхтх ему поити*, 473І; 1159 р. *не лиха хотя тобъ бороню не ходити*, 500І; 1168 р. *възборони ми от постриженія*, 529І. А також у Галицько-Волинській частині: 737І *бороня ити ему на помощь*; 885І *но възборони имъ Коньдратъ князь*. У *Лаврентіївському бранити*: 317Л–349І, 354Л. У *Новгородському першому* — з XIII ст., 1209, 1259, 1266 рр. *НПЛ*. С. 51, 82, 85. У *Галицько-Волинському літописі* неповногласна форма *бранити*: 749І, 767І (2), 776І, 777І, 804І, 833І. Слід також додати, що крім Іпатіївського, утворення з *-борон-* присутні в одному місці *ПВЛ*, у договорі Олега з греками 912 р.: *лод(і)а ли от буря или бороненца земнаго боронима не можетъ възборонитисъ въ своа си мьста* (за Радзивілівським та Іпатіївським списками, у *Лаврентіївському* проп.); 35Л, 26І. Укладачі *Словаря XI–XIV вв.* трактують *боронение* у цьому фрагменті як «нападение» (т. 1, с. 297), а *Словаря XI–XVII вв.* — як «препятствия» (т. 2, с. 297). Судячи з контексту, справедливим є останнє твердження. Щодо «боронити»-«захистити», «оборонятися» див. *Словарь XI–XIV вв.*, т. 1, с. 297–298; *Словарь XI–XVII вв.* Т. 2. С. 298. Вирази *с великою обороною* та *оборонось* є також у *Девгенієвому діянні*. Хоча це й переклад XII ст., він дійшов у пізніх списках, і лексика поновлена.

чена можливість того, що книжник XII ст. став би експериментувати з книжним *брань* і надавати йому «давньоруського звучання».

С. 268–269. *Харалужня* — крім *Слова*, епітет відомий лише із *Задонщини* та *Сказання про Мамасєво побоїще*. При тому, значення у *Слові* та творах Куликовського циклу відрізняється. У *Сказанні копия харалужня*, у *Задонщині* — *берега* та *копия харалужня* (в одному зі списків зіпсоване *копия фараужня*). Едвард Кінан пише про те, що *харалуг* ‘метал, дамаська сталь’ — гапакс, відомий тільки зі *Слова* (с. 148, 303) і тільки у *Слові* прикметник *харалужьши* стосується мечів. У відповідних місцях *Задонщини* завжди бачимо *булат*, булатні мечі. Автор робить припущення, що укладач *Слова* утворив іменник від прикметника (с. 303). Якщо продовжити цю думку і спробувати пояснити розбіжність значення у творах Куликовського циклу і *Слові*, треба міркувати, що може об’єднувати «береги» та «списи». Чому тільки вони у *Задонщині* та *Сказанні* названі *харалужьними*? Це, очевидно, не метал, не сталь²¹. Можливо, мається на увазі форма, чи довжина? ‘Довгі списи’, ‘довгі береги’, ‘високі списи’, ‘високі береги’ (?). Якщо не виходить з аксіоми, що *Слово* має раннє походження, тоді *харалуг* як синонім була-ту справді є штучним утворенням.

Аналогічний випадок, щоправда спеціально не відзначений автором — зі слововжитком такого слова, як *усобица*. У *Слові* воно з’являється тричі, у віршах 4, 64 та 77 (поділ на вірші Р. Якобсона, аналізуються на с. 87, 168, 184, 264, 271 рецензованої книги). Автор відзначає те, що один з таких виразів має відповідник у приписці до Псковського *Апостола* 1307 р. Можна додати, спостерігається зміщення значення. У Псковському *Апостолі* 1307 р. та у паралельному до нього 64 вірші *усобица* — це ‘війна між своїми’. Пор. *Апостол: При сихъ князьхъ стьяшеться и ростяше усобицами, гыняше жизнь наша, въ князьхъ которы и вьцьи скоротишася челоувкомъ. Слово: Тогда при Олзь Гориславличи стьяшеться и растяшеть усобицами, погыбашеть жизнь Даждьбожа внука, въ княжихъ крамолахъ вьцьи челоувкомъ скратишась* (див. с. 87 книги Едварда Кінан). Натомість у незалежних від *Апостола* фрагментах *Слова* це власне ‘війна’, ‘рать’. Пор. вірш 77: *усобица княземъ на поганья погыбе*, — де неможлива інтерпретація ‘війна між своїми’²². Треба вибирати: або *усобица*, або *війна на поганья*, тобто проти поганих — язичників-степняків. Також і вірш 4: *славетний співець Боян помняшеть бо речь пьрвыхъ временъ усобиць*, і його струни князям *славу рокотаху*. Мусимо погодитись, що *усобици* ніколи не оцінювалися позитивно, і

21 У *Слові* «харалужьними» можуть бути мечі, цепи, а також (у пасажі, що має паралелі із *Задонщиною*), списи; пор. *трещать копіа харалужьня*. У статті «Харалуг» з ЕСПИ О. В. Творогов відзначає, що цей вираз незрозумілий, адже йдеться про «древко копья», яке, зрозуміло, не може бути металевим. Стандартні епітети для списів — «довгі», «гострі».

22 Див. ЕСПИ, стаття «Усобица», написана О. В. Твороговим. У статті зазначено, що Б. А. Романов припускав, що слово *усобица* стало настільки звичним, що набуло значення «війна» (посилання на: Романов Б. А. *Люди и нравы древней Руси*. Л., 1947. С. 194), проте його думка не підтвердилася. «Усобица» насправді рідкісне у пам’ятках. Звичне воно лише для сучасних істориків. Йдеться і про те, що це «темне місце *Слова*» намагаються виправити. Про рядок 4, де треба також припускати значення «війна», О. В. Творогов не пише.

ніколи за них не співали славу. Отже, в зачині *Слова Боян* пам'ятав 'попередніх років славі раті', а не 'попередніх років свари'. Слід додати, що власне слово *усобица* рідкісне. У берестяних грамотах, зрозуміло, відсутнє, у літописних записах XII ст. відсутнє (! немає ні в *Київському зводі*, ні в *НПЛ*, ані в *Лаврентійському*). Взагалі зустрічається один раз у *Галицько-Волинському літописі* під 1229 р. та тричі у *ПВЛ*. Крім того, у *ПВЛ* ще двічі бачимо вираз *усобная рать*, використаний також і в *НПЛ* в записах за XIII ст. (цитується «Слово о казнях Божих»). З оригінальних давньоруських пам'яток можна назвати тексти XI, а не XII ст.: «Слово о казнях Божих», приписуване св. Феодосію, та *Сказання* про св. Бориса та Гліба. Крім того, *усобица*, *усобнии*, *усобичьнии*, *усобьство* відзначені у перекладних пам'ятках раннього періоду. Це хронографічна література (*Хроніки* Георгія Амартола та Іоанна Малали), тлумачення на біблійні книги, *Ізборник* 1073 р., *Златоструй*, *Сфремівська Кормча* та ін.²³ У літописах, неважко помітити, *усобица* та *усобная рать* зустрічаються у тих зводах, які мають значний масив книжних запозичень, або використовували фрагменти зі «Слова о казнях Божих». При тому вказані слова і вирази ніколи не мають позитивних коннотацій і не означають власне 'війни', на відміну від самостійних фрагментів *Слова*. Отже, «поет» не зовсім зрозумів значення рідкісного слова, і вжив його у тому значенні, яке для давньослов'янських пам'яток нехарактерне. На відміну від попереднього *харалужнии*, що можна порівняти лише з двома текстами, *Задонщиною* та *Сказанням*, у даному випадку контрольних матеріалів більше. І зміщення значення слова впадає в око.

С. 275–276. Розбираючи вислів *убуди жирня времена*, автор пропонує відмовитися від кон'єктури *унуди* (*унудити* — 'розлякати', 'відлякнути', мається на увазі 'розлякати багаті часи'), і читати так, як у першому виданні *Слова*, *убуди*. Він вважає за необхідне залучити чеську паралель *žiravý*, 'гіркий', тоді *жирня* має значення не 'багаті', а 'гіркі', 'скорбні' ('збудив скорбні часи'). Таке читання не виключене, хоча, мабуть, не остаточне, з огляду на ще одне однокореневе слово, *жирь* (*погрузи жирь во днь Каялы рѣкы половецкия...*). Традиційно йому надають значення 'багатство', 'обіліє', 'життя'. Автор припускає інший смисл; про *жирну печаль* та *жирь* див. с. 284, зокрема прим. 633. Відзначається, що Добровський *жирь* пов'язував з *жерьти*, і пропонується тлумачення 'жертва'. Незважаючи на дещо спірні інтерпретації, проблемне місце відзначене точно. Форма *жирьнь*, *жирня* із суфіксом – н– не засвідчена ранніми джерелами. На

23 *ПВЛ*, «усобица»: 19Л *вста родъ на родъ и быша в них усобиць*; 149Л *и уста усобица и мятежь*; 164Л *по семь бо быша усобиць много и нашествие поганыхъ на Русьскую землю*. «Усобнии»: 139Л *избавяца от усобния рати и от пронырства дьяволя* (пор. Сказаніє, *усобичьния брани чюжжа сътворита*: Бугославський Сергій. *Україно-руські пам'ятки XI–XVIII ст. про свв. князів Бориса та Гліба*. К., 1928. С. 136); 167Л *усобная же рать бываєть от соблажнення дьяволя*. Власне останній вираз зі *Слова о казнях Божих* повторений у *Новгородському першому* під 1238 р. *НПЛ*. С. 76: *усобная же рать бываєть от сважения дьяволя*. *Галицько-волинський літопис* під 1229 р., 757Л *створиши же межси собою кляту русь и ляхове аще по семь коли будеть межси ими усобица*. Див. також список джерел у статтях «усобица» та «усобии» у Матеріалах І. І. Срезневського (3, 1269–1270).

корінь – *жир*– Словарь XI–XIV вв. вказує таке: *жирование* «пастбище», *жирение* «кормление» (образне ‘пасовище’), *жировати* «кормиться» (образне ‘пастися’). Срезневський подає один приклад на *жировьныи* «напитанный» (‘випасений’), а, крім того, ще *жирь* «пажить», *жирование* «пастьба», *жировати* «упитываться, пастись, поедать, жить, быть, находится (також, як образне ‘пастися’, ‘годуватися’)». Значення *жирь* ‘багатство’ репрезентоване лише прикладом зі *Слова* (!). Суголосний цьому Старославянський словарь, який вказує єдиний приклад з *Апостола*: *жирь* — ‘пасовище’ (образне). У промові Тимофію ап. Павло згадував промови «нечестивих», які можуть збити людину з істинного шляху, і ці промови порівнювалися з гангреною, що знаходить собі *жирь* — ‘пасовище’ і розповсюджується по тілу²⁴. Прикметно, що джерела, де зустрічаються слова з коренем –*жир*– — виключно книжні, пов’язані з найдавнішими перекладами біблійних текстів, а також з літургійними пам’ятками²⁵. У світських текстах відсутні. В літописах їх немає, у берестяних грамотах немає, у хронографічних творах немає. Єдине, корінь – *жир*– зберігся в іменах та назвах — Жирислав, Жирята, Домажир, Мутижирь та ін. Можна також додати, що доступним для усіх книжників давньоруського часу був *Апостол*, де зустрічається *жирь*, *Паремійники*, певні *Прологи* та *Мінеї*. При тому в паремійному читанні з Ісаї *жирь* очевидно позначає ‘пасовище’; в *Мінеях* та *Апостолах* це також не ‘багатство’, а знову ж таки ‘пасовище’ образне. Отже, *жирь* у збережених давньослов’янських текстах означає ‘пасовище’ в буквальному та образному сенсі; форма *жирьнь* не

24 В Єнинському *Апостолі* — 2 Тим. 2. 17: *и слово ихъ ѣко ганьгерена жирь обряцеть*. Текст стабільний, в інших *Апостолах* в цьому місці також *жирь*. Див. сербський Матичин *Апостол* XIII ст.: *и словомъ яко гагърьня жирь обръцеть*, арк. 152v, *Острозьку Біблію* XVI ст.: *и слово ихъ яко гагърьня егда жир обряцеть*, арк. 56 (4) зв.; *Єлизаветинську Біблію* XVIII ст.: *и слово ихъ яко гаггерена жирь обряцеть*. З контексту слово могло також сприйматися як ‘пригодне місце’, ‘корм’.

25 Пор. Старославянський словарь, с. 218. Словарь XI–XIV вв., т. 3, с. 263. Срезневский, 1, 874–875. Перелік джерел: *Єнинський Апостол*, *Палея*, *Мерило Праведне*, збірники, *Златая Цепь*, *Повчання Григорія Богослова*, *Толковий Псалтир*, *Пандекти Антіоха*, рукопис зі списку Упыря Лихого, що містить *Толковий Псалтир* та ін. З цих прикладів, що не згадані у словниках. У *Паремійнику*, читання з Ісаї: *во вьсѣхъ поуѣхъ жирюуютъ и въ вьсѣхъ стезѣхъ жирь ихъ... и положи всякоу гору въ поуѣ и всякоу стезю въ паствиноу* імь. Див.: *Паремійник* XV ст., Інститут рукопису НБУ. Ф. 307. № 433п/1639. Арк. 8с–8д.

В *ССПИ*. Вып. 2. С. 86–87 для *жирь* зі значенням ‘здобич’, ‘багатство’ вказані ті уривки, для яких таке значення, як видається, визначене штучно. Наприклад, з *Пролога*: *Не приведи нечестивого въ жирь праведнаго* (де, імовірно, ‘пасовище’ образне, як у *Апостолах*). Або з *Мінеї* 1095 р.: *Жирь смърьтньныи устави двиче, жизнодавчча розжьшии Господа*. До речі, останній приклад Срезневський подає зі знаком «?», як слово з невстановленим значенням. Слова з цим коренем можуть означати також взаємини між близькими родичами, переважно з негативним відтінком значення (*усобныи блудъ* та ін.). За визначенням С. Ю. Темчина, у *Мінеї* 1095 р. переклад грецьк. ‘пасовище’. (Слово *жирь* у цитованому пасажі, як і взагалі у найдавнішій церковнослов’янській гімнографії, передає грецьке воуі ‘пастбище’, інші грецькі відповідники невідомі; див.: Christians D., *Wörterbuch zum Gottesdienstmenüum für den Monat Dezember: Slavisch-Griechisch-Deutsch, nach ostslavischen Handschriften des 12. und 13. Jahrhunderts, mit einem Glossar: Griechisch-Slavisch* (Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2001), 64. Я щиро вдячна п. Темчину за консультацію і витлумачення цього складного місця). На *жирьни* у *ССПИ* приклади тільки з билин, немає жодного раннього джерела.

відзначена у ранніх джерелах; як *жирь*, так і *жировныи* — рідкісні; загалом слова з коренем *-жир-* — це яскраво виражені слов'янізми, вкрай нехарактерні для світського мовлення; *жирь* є 'багатство' тільки у *Слові*. Великою є вірогідність того, що маємо справу із штучними словами або з нерозумінням значення. Ще одна можливість — пізне утворення. У Словаре XI–XVII вв. є приклад на *жирныи* з джерела XVII ст. (буквальне значення, йдеться про рибу, т. 5, с. 113). А у «Словаре русского языка XVIII в.» (т. 7, с. 140–141) вже відзначене *жирный* у переносному значенні 'густий, насичений'. Відтак, можлива і «жирна печаль».

С. 301. Ігор Святославич та його брат Всеволод названі у промовах Святослава Київського *сыновцями*, тобто племінниками. А вони насправді є йому братами у других. Едвард Кінан пояснює це тим, що укладач *Слова* не строго розрізняв родинні назви у давньоруській мові й сплутав елементарні для давньоруської доби назви *сынъ* та *сыновець*. Припущення дуже ймовірне. Своєрідною лазівкою для тих, хто обстоює автентичність *Слова*, здавалося б, могли бути символічні родинні назви. В автентичних текстах XII ст., зокрема, у *Київському зводі*, присутні назви «брат», «син», «отець» у зверненнях один до одного тих князів, котрі часто є досить віддаленими родичами. Проте це завжди «братъ», «сынъ», «отець», «братъ и сынъ», але ніколи не «братъ и стрьи (дядько)», «сыновець» (племінник) чи «братъ и сыновець». Символічні назви утворюються виключно згідно з найменуванням родинних зв'язків по прямій лінії. Крім того, лише *Київський звід* зловживає подібними конструкціями. У *НПЛ* натрапляємо на один випадок у записях за XIII ст., у *ПВЛ* подібне явище не фіксується, у *Галицько-Волинському* (XIII ст.) та *Лаврентіївському* (XII й XIII ст.) літописах відзначені поодинокі випадки²⁶. Слід додати, непрямі родинні стосунки згадуються в подібних формулах лише як відображення реалій. Скажімо, якщо *брате и свате*, то символічна назва брат, а реальний статус — сват. Те саме *брат и зять*: реально — зять, символічно — брат. *Стрьи и отецъ*: реально — *стрьи* (дядько), символічно — батько²⁷. Отже, жодних символічних назв по непрякій лінії або стосунках свойства немає: *стрьи, сыновець, уи, свать* та ін. з автентичних давньоруських джерел як символічне найменування невідоме. Щоправда, можна також припускати, що укладач *Слова* не розібрався у стосунках чернігівських князів. В усіх випадках це однозначно пізній автор.

С. 305–307 — аналізується перелік воїнів Чернігівської землі, що включає такі екзотичні позначення, як *были, могуты, ольберы* та *шельбыры*. Автор вказує на

26 Див. у *Київському зводі* *братъ и сынъ, брате и отце, в отца мѣсто, яко отецъ, ты ми еси отецъ, имѣти отъцемъ / сыномъ*, а також *отце / сыну* у зверненнях, від 1149 по 1196 рр., бл. 40 р. Для порівняння: у *Лаврентіївському* за XII ст. всього 3 подібні формули, наприкінці століття: 1186 р. (2), 1197 рр. За XIII ст. — також 3: під 1203, 1228, 1230 рр. У *НПЛ* див. промови Всеволода Юрійовича до Мстислава Мстиславича: *Ты ми еси сынъ, а язъ тѣбе отецъ*, 6718 (1208) р., *НПЛ*. С. 51.

27 *Братъ и зять, старгы мене, яко отецъ* (Ізяслав Мстиславич про Всеволода Ольговича), 1146 р., 323І. *Стрѣя своего и отца своего* (про Вячеслава Володимирича, по відношенню до Ізяслава Мстиславича), 1150 р., 418І. *На стрѣи своемъ и на отци своемъ* (аналогічно), 1151 р., 422І. *Брат и сват* під 1149, 1189, 1193, 1196 рр.; див. 393І, 663І, 676І, 698І.

штучне походження цього пасажу. Аналогів такому поєднанню різнорідних компонентів не зустрінемо в жодному з автентичних текстів давньоруської доби. *Были* — запозичення з найдавніших болгарських текстів, *могуты* відоме з книжних давньослов'янських, *шельбиры* та *ольберы* мають, імовірно, польські й чеські відповідники²⁸. Деякі положення Едварда Кінана можуть зустріти заперечення²⁹, але з міркуванням про штучне походження мусимо погодитися. І річ не стільки в тім, що «ольберы» чи «шельбиры» — це чехізм та полонізм. Йдеться про абсолютно неспівставні джерела запозичення. Зокрема, слово *были* зустрічається в лічених текстах давньоболгарського походження: у перекладі *Хроніки* Георгія Амартола, «Страсті св. мученика Артемія» з Супрасльського збірника та стелі з території Болгарії X ст. У жоден з неперекладних давньоруських текстів запозичене не було³⁰. Звернули увагу на нього вже у пізньому середньовіччі: *были* присутні в одному з послань Івана Грозного, а також у *Єрмолинському літописі*, який був доступний Добровському. *Могутів* добре представлено у *Псалтирах*, *Пандектах* Никона Черногорця, *Палей*, *Житіях*, *Четіих Мінеях* (див. Срезневский, 2, 161, *Словарь XI–XIV вв.*, т. 4, с. 554–555). Проте й тут не все гаразд. Слово також ніколи не зустрічається у давньоруських світських текстах, але через посередництво *Міней* та біблійні парафрази увійшло у фонд пізньосередньовічних стилізацій під давнину. Наприклад, у *Никонівському літописі* присутнє в імені якогось «розбійника Могута» у статті 6516 р. (відзначено у: Срезневский, 2, 161). Слід додати, що *были* в автентичних давньоболгарських текстах ніколи не входить у переліки, але якщо порівняти *Хроніки* Амартола та Малали, виявиться, що *были* в оповіді про вбивство Юлія Цезаря в Амартола — це *боляры* у відповідній сцені в Малали. *Могуты* в давньослов'янських пам'ятках зрідка зустрічається в одному ряду з: *цари, властели и боярство*. Ані *властелей*, ані близьких до них *вельмож*, ані *бояр* у цьому місці *Слова* немає. Неточне розуміння значення, характер поєднання насмиканих з різномастних джерел слів є

28 *Шельбир* — полонізм, означає 'шахрай', *ольбир* — як припускає Кінан, зроблене з мнж. *olbrim* 'гіганти'.

29 Зокрема, про «грайливий настрій» укладача *Слова* під час творення цього переліку. Усіма рецензентами відзначено, що така думка не може бути доведеною. Мені здається, «грайливість» автор вирахував не стільки на підставі переліку, скільки з контрасту вкрай серйозного тлумачення цього місця *Слова* прихильниками автентичності пам'ятки та реальними значеннями деяких зі складових переліку. А насправді йдеться радше про нанизування «поетом» рідкісних позначень (диковинок) — що, між іншим, є однією з ознак пізньої імітації.

30 Навіть у болгарському за походженням *Супрасльському збірнику* лише тричі, притому усі три випадки з одного тексту, «*Страсті св. Артемія*», де *быля* — синонім до слова *коместь*. Переклад *Хроніки* Амартола — вірогідно болгарський з давньоруською переробкою (питання це остаточно не вирішене, але такий шлях найімовірніший). Притому *быля* вміщено лише на початку тексту (у заголовці та на перших сторінках, двічі), а далі зустрічається виключно *боляре* (бл. 50 р.). Через запозичення заголовку *Хроніки* Амартола слово потрапило у *Єрмолинський літопис*. Щодо слова *быля* (*быль*) див.: Старославянський словарь. С. 103; Срезневский. 1, 203; *Словарь XI–XIV вв.* Т. 1. С. 337. У *Словаре XI–XVII вв.* Т. 2. С. 364, наведена цитата з *Єрмолинського*, що повторює заголовок *Хроніки* Амартола (ГА 9). Пор.: *Иулии цсрь... убьень быс былии своими / Иулии Кесарь... убьень бысть былии своими*.

свідченням про пізню стилізацію під старовину, коли вже рамки користування джерелами, прояви того чи іншого стилю, правила запозичення були втраченими.

С. 284, 289, 323, 339. Окремо треба сказати про численні золоті речі, просто таки насиченість Слова «златом». Це *златые (злаченые) шеломы, стремена, отьнь златъ столъ, златоверхий теремъ, злато слово* та ін. Едвард Кінан відзначає, що *златъ столъ* та *златоверхий теремъ* не відповідає історичній дійсності. До 1450 р. тільки сакральні споруди мали золотий верх, а князівські столи ніколи не називалися золотими, золотими були престולי візантійських імператорів. *Златъ престоль* (не *столъ*) є у перекладі «*Історії іудейської війни*» Йосифа Флавія, *Александрії Хронографічній* та *Повісті про Акіра Премудрого; златоверхий терем, русское золото* — у *Сказанні про Мамаєво побоїще* та *Казанській історії; вступити в златъ стремень* — вираз із *Задоницини; золотими шеломъ* — зі вступу до *Галицько-Волинського літопису*³¹. Такі твердження цілком справедливі. Справді, що стосується золотоверхих споруд, у джерелах XII ст. згадані тільки собори³². Щодо «стола», формула Слова схожа на літописну, проте в автентичних формулах це або *отень стол*, або *отень и дьдень, отца и дьдь*³³, золото до цього не додається ніколи. Більше того, *злато* жодного разу не згадується у сценах посадки на стіл та входження князя у місто. (Не виключено, так сталося ще й тому, що із *златом* були пов'язані такі недобрі асоціації, як давання хабарів). Можна також додати, що в літописах XII ст. стандартний заклик «починай війну» — не *въступи у златъ стрьмень*, як то у *Слові* та *Задоницині*, а *пользи на кони*, а також *всяди на конь*. *Пользи* стало різати вухо вже писцям XIV–XVI ст., які виправляли його на *поиди на кони*. У давньоруський період золото рідкісне і в описах зброї та обладунків. Якщо і згадується золота

31 716І *тогда Володимерь ѿ Мономахъ тиль золотом шоломомъ* (Хлєбн золотым шеломом) *Донь*. У даному фрагменті *Галицько-Волинського літопису* відчувається вплив хронографічної літератури («губяше яко і коркодил» і т. п.). Крім того, *шатерь великии королевъ золотоверхи* є у фрагменті з *Життя* Олександра Невського у *Лаврентіївському літописі*, 480Л, під 1263 р. А власне *Житіє* Олександра взороване на «*Історію*» Йосифа Флавія, *Александрію Хронографічну, Девгенієво деяніє* та ін. З пізніх джерел золотоверхі тереми присутні також у *Сказанні про Бову королевича*, XVII ст., де фіксується й рідкісне слово *ладо*.

32 Переважно Золотоверхої Богородиці у Володимирі-на-Клязьмі та Золотоверхого Михаїла у Києві. Срезневский, 1, 981 *златоверхий* щодо світських споруд — приклад тільки зі Слова. Крім того, Срезневский, 1, 995: *верхъ ея* (церкви) *золочень*, з паломництва ігумена Данила.

33 *Отень столъ* чи *отень и дьдень, отца и дьдь* у *Лаврентіївському літописі* та спільних з Іпатіївським фрагментах за XII ст.: 295Л; 322Л–384І; 345Л–478І; 348Л–490І; 357Л–555І; 374Л–598І; 380Л. У додаткових фрагментах Іпатіївського: 275І, 276І, 323І, 327І, 397І, 416І, 418І (2), 496І, 504І, 568І, 571І, 578І (2), 600І, 602І, 607І, 616І (2), 657І, 667І, 681І. Крім того: 306Л *на столъ прадьда своего Ярослава* (стосується В'ячеслава Володимирича); 535І *на столъ Ярославли и отца своего и дьдь своих* (про Мстислава Ізяславича). У *ПВЛ*: 132Л, 142Л, 173Л, 204Л, 216Л, 217Л, 218Л, 226Л, 230Л. У *НПЛ*: 1016 р., с. 15; 1125 р., с. 21; 1208 р., с. 51; 1216 р., с. 56. У *Галицько-Волинському*: 763І; 778І; 932І (нетипове, *на столъ брата своего*). У *Лаврентіївському* за XIII ст.: 1201 р. 416Л (нетипове, *на столъ прадьда и дьда своего*); 1238 р. 469Л; 1252 р. У Данила Заточника зустрічається «високий стіл», без епітету «отень», золота також немає.

зброя чи броня, це переважно легендарні речі³⁴. Отже, створюється враження, що укладач *Слова*, як сорока, позбирав золото з усіх текстів, і добра половина з цих текстів доволі пізні.

Трохи статистики. Слова з коренем *–злат–* зустрічаються у *Слові* 20 разів. Для порівняння: у *Толковій Палей* 42 приклади, у *Київському зводі* — 38, і це при незрівнянно більших обсягах двох останніх текстів і наявності детальних описів храмів, де звичайно у великій кількості згадуються золоті речі. *Моління* Данила Заточника надає бл. 10 згадок, але у ньому бл. 9670 слів, це майже вчетверо більше, ніж у *Слові*. При тому твори Заточника складені з численних афоризмів, а не є цілісною поемою, і *злато* в них не пов'язане зі столами, будівлями чи зброєю. Якщо взяти весь куш слів з коренем *–злат–/–золот–* для XII ст., можна побачити таке. У берестяних грамотах цих слів немає взагалі, у *НПЛ* за XII ст. вони відсутні (перша згадка, як і можна очікувати — з *Повісті про взяття Царгорода* 1204 р.). У *Лаврентійському літописі* за XII ст. у 9 з 10 випадків позначають церковні речі — внутрішнє та зовнішнє убранство церков, зустрічаються у біблійних цитатах. Ще один раз згадана *гривна золота* в оповіді про вбивство Ігоря Ольговича, де є паралелі зі сказанням про вбивство св. Бориса (золота шийна гривна отрока, слуги князя). В *Іпатіївському* за XII ст. це також переважно описи церковних речей та біблійні парафрази — бл. 25 разів. Поза тим: хабарі — два рази, дари — два рази, у військовій здобичі — три рази, княже «им'їние» — 4 рази, та у некрологах стандартний вираз *им'їнья не щадяше ни збираше злата и сребра* — 4 рази.³⁵ В описах багатства, в тому числі у великій кількості реляцій про військову здобич XII ст., жодного разу не згадані золото, золочена зброя чи обладунки. Здобич та «им'їние» — це абстрактне *золото и с(е)ребро, златые сосуды, порты*, певна кількість золотих та срібних гривень. Загалом картина з автентичних джерел не відповідає тому, що є у *Слові*.

Разом з тим, часом автор захоплюється. Відсоток чехізмів/богемізмів, «слов'янізмів» (термін «слов'янізм» означає, що слово походить скоріше з давньослов'я-

34 Так, з XII ст. відома тільки одна згадка про шолом Ізяслава Мстиславича, на якому було золото (439І). Але це не просто золотий чи золочений шолом: *бъ же на шеломя надъ челомъ Пантелеймонъ златъ, и тако вишибеся шеломя до лба* (під ударами мечів). Пантелеймон — патрональний святий Ізяслава Мстиславича, з контексту ясно, що ця деталь згадана задля того, аби показати, що саме святий вберіг князя від вірної загибелі. Йдеться власне не про шолом, а про святого на шоломі. Поза тим відома лише легендарна чи казкова золота зброя. Золоті щити та списи болгар з *Хроніки* Георгія Амартола (ГА 558.11), легендарний золотий шолом Мономаха у вступі до *Галицько-Волинському літопису* (716І), золота зброя в *Історії іудейської війни* Йосифа Флавія, казкові золоті вбрання князя від вірної загибелі. Йдеться про *Акіра Премудрого*. Масово золота зброя, обладунки, кінська зброя починають згадуватися у XIV–XVI ст., див. Срезневський, 3, 238, 323, 566–567.

35 Хабарі — 406І, 450І, дари — 421І, 658І, військова здобич — 334І, 502І, 532І, княже «им'їние» — 338І, 473І, 492–493І, 660І. У некрологах: 551І, 611І, 653І, 703І. У *Палей* 1406 р. *сребра ни злата не збираше* — в оповіді про Христа, арк. 276. Пор. *не притяжыте злата ни сребра ни мьди* — *Апракос Мстислава*, Мт. 10: 9, арк. 32в. У *Галицько-Волинському літописі* хабарі: 728І в *злато пременися рекше много злата давъ избавис;* 817І *златомъ ослъпихъ очи свои*.

янської — давньоболгарської, кирило-мефодіївської та ін. традиції, ніж з давньоруської), пізніх слів у реконструкції дещо завищений. Як уже відзначалося, частково це зумовлене тим, що у книзі чітко не розділені «чехізми» й анахронізми для XVIII ст. і для XII ст. Трапляються випадки потрапляння у герменевтичне коло (це слово є чехізмом, бо для XVIII ст. так російською мовою не можна сказати, але можна у чеській, відповідно, воно є чехізмом — не зважаючи на те, що для давньоруського періоду й імітації цього періоду слововжиток може бути цілком ординарним). Наведу кілька прикладів занадто категоричних висновків.

С. 145, 289–290 *бусовий* ‘темносірий’, на думку Едварда Кінана, штучний епітет, зроблений із *бусуви*, що зустрічається у *Слові*; з’являється тільки у словнику Даля. Укладачі *Словаря XI–XVII вв.* фіксують ще *бусьти* ‘темніти, чорніти’ та *бусь* ‘пил, чорнота’. Щоправда, обидва з одного й того самого пізнього джерела XVII ст. (т. 2, с. 358).

С. 155–156, прим. 59–60. *Льно* — чехізм і слов’янізм. Проте власне автор вказує близький до зачина *Слова пасажа* у статті *Київського зводу* за Іпатіївським списком, 1170 р. Пор.: *Не льно ли ны бяшетъ братие / Ально ны было братье... поискати отць swoichъ и дьдъ swoichъ пути*³⁶. Тобто механізм запозичення міг бути безпосереднім, через позичену конструкцію.

С. 180. *Скочи* у переносному значенні — чехізм. Є приклади такого використання, в тому числі у ранніх літописних зводах. Ближче за все до *Слова Галицько-Волинський літопис: Иже скочи на стол митрофолить, 740*³⁷. У *Лаврентіївському літописі* та *Київському зводі* у спільному фрагменті, вміщеному в статті 1169/1172 р., 357Л–554І: *да не наскакають нъции на святительскыи сань*³⁸.

С. 227. *Стонати* у переносному значенні — пізня риса, можливо, запозичення із *Задоници*. *Київський звід* про Володимира Глібовича, одного з князів, котрі мали безпосередній стосунок до історії походу Ігоря: *о нем же Украина много постана, 653*І.

С. 265–266 *давный* у значенні ‘древній, стародавній’ нехарактерне для давньоруської мови. Це не зовсім так, принаймні, у *Словаре XI–XIV вв.* знайшлося достатньо прикладів подібного слововжитку (т. 2, с. 420). Втім, фрагмент, де зустрічається вираз *давный великий Ярослав сын Всеволож* — справді проблемний. Ярослав Всеволодич — молодший брат «Святослава Великого Київського» — навряд чи міг заслуговувати на пишні епітети «великий» та «давный». До того ж, в уривку йдеться про «крамоли» Олега Святославича й чернігівські справи 1070–1090-х рр. У цьому випадку потрібно було б згадувати князів Олега, Мономаха та батька останнього, Всеволода Ярославича. Тобто для того, щоб уривок став осмисленим, треба не *Ярослав сын Всеволож*, а *Ярославль сын Всеволод* (кон’ектура вже колись пропонувалася).

36 Див.: 538І а також: 523І; 359Л–556І, 654І, 663І.

37 Власне в Іпатіївському списку, в Хлебниковському інакше, «ступи».

38 Крім того, у Лаврентіївському під 1185 р., 391Л: «нѣсть бо достоино наскакати на святительскыи чинь на мьздѣ».

С. 291, прим. 679. Слово *дебрь* відсутнє в *Іпатіївському літописі*. Та один раз воно таки використане у *Київському зводі*, під 1151 р., 428І: *и сташа мѣжи дѣбрьми от Олговы оли и въ огородѣ святого Іоана*. Крім того, кілька разів зустрічається у Галицько-Волинській частині: 785І, 803І, 804І, 842І.

С. 295. *Пардус* для давньоруського часу — суто «літературний» звір. У князів були звіринці й у *Київському зводі* описано сценку, як молодий княжич дарував князеві власне «пардуса», Олег Святославич — Юрію Володимиричу (Долгорукому), 340І; згодом така ж операція обміну подарунками була проведена між поважними особами, дарував Святослав Ольгович — Ростиславу Мстиславичу, 504І. Щоправда власне вираз *пардуже* (потрібно «пардуше») *гнѣздо* передбачає знайомство зі звичками цих тварин на волі, що для Давньої Русі однозначно неможливо. Крім того, у *Київському зводі* XII ст. є ознаки знайомства з Александрією Хронографічною, а в Александрії у переліку дарів Александру є «пардуси». Тобто літературне походження пасажу таки не можна виключати, однак прямо казати про «літературного» звіра — занадто категорично.

С. 372. Порядок слів типу «Глѣб князь», а не «князь Глѣб» — нехарактерний для давньоруського часу. Це не так, див. наприклад, у *Лаврентіївському літописі* за XII ст.: *Володимир князь* 294Л, *Ярополк же князь* 295Л і т. д. Подібна риса притаманна і Галицько-Волинській частині *Іпатіївського літопису*: *Данило князь* 796І, 811І, 814І, 821І, 829І; *Василко князь* 796І, 832І, 848І, *Болеслава князь* 864І та ін.

С. 377. *Гоголь* — слово не зустрічається до к. XVII ст. Див. у *НПЛ чому еси отъяль Волховъ гогольными ловци*, запис за XIII ст.³⁹

Разом з тим, певні неточності не нівелюють значення спостережень автора. Що стосується виразів та слів з *Іпатіївського списку літопису*, вчений стверджує, що Добровському він був відомий. Матеріал з нього, в тому числі такий, що нагадує Галицько-Волинську частину, міг бути запозиченим безпосередньо.

Дражлива тема, яку заторкнув автор, змусила наукову спільноту реагувати оперативно. На книгу Едварда Кінана виходять рецензії. Мені відомі три: А. А. Залізняка (глава у книзі, присвяченій *Слову*), В. М. Живова та О. Б. Страхової⁴⁰. Лінгвісти апелюють до «ідеальної» мови пам'ятки і сумнівності кандидатури Добровського як фальсифікатора. О. Б. Страхова відзначає також неточності у реконструкції Кінаном шляху рукописів. Гадаю, найбільша цінність книги не в тому, що Едвард Кінан назвав винуватця фальсифікації, а в тому, що точніше за попередників сформулював проблемні місця історії та тексту *Слова*. Зрозуміло, що оскільки автор є істориком, це переважно історичні претензії. Спробую сформулювати і дещо переформулювати сумніви «істориків та літературознавців».

39 *НПЛ*. С. 88, 319.

40 Olga B. Strakhov, A New Book on the Origin of the *Igor' Tale*: A Backward Step, *Palaeoslavica*, Vol. XII, no. 1. (2003) P. 204–238; Живов В. М. Улики подлинности. С. 238–265; Про працю А. А. Залізняка див. окремо.

1. *Слово* не є пам'яткою усної традиції. Якщо прийняти гіпотезу про автентичність, слід казати про те, що *Слово* відбилося у пізньосередньовічних текстах — *Псковському Апостолі, Задонищині, Сказанні про Мамасєве побойще, Слові про загибель Руської землі* та ін., а не навпаки, вони були його джерелами. Ці пам'ятки походять з різних регіонів, а відповідно, для впливу і запозичення потрібна розгалужена писемна традиція тексту. Тобто його функціонування у багатьох списках. Якби текст не мав паралелей, як-от послання Климента Смолятича чи *Повчання Мономаха*, такий текст може зберігатися в одному-двох екземплярах, а якщо наявні запозичення з різних територій — навряд чи⁴¹. Де інші списки *Слова*?

2. У *Слові* є невідповідна XII ст. лексика й пізньосередньовічні, а то й модерні, реалії. При цьому, як гадають лінгвісти, виходячи з мови та орфографії, пам'ятка зберігалася у псковському чи полоцькому регіоні. Натомість присутні історичні невідповідності (див. про залежність від тверджень Татищева, с. 328 рецензованої книги та ін.). Наприклад, немає литовських богів, а литовське язичництво було набагато актуальнішим для цього регіону. Натомість є золотoverхий терем і т. п.

3. У *Слові* відсутня християнська топіка. *Задонищина* є нормальним середньовічним руським текстом, так само, як і найбільш близькі *Слову* «по духу» уявно світські тексти Данила Заточника. Саме ж воно, з майже повною відсутністю згадок про Бога та Богородицю, цитат з *Псалтиря* та *Притч* — ні. Раніше вважалося, що текст написаний «чистою» давньоруською мовою, проте виявилось, що в ньому багато суто книжних слів⁴². Як його автор зміг використовувати книжну мову й уникнути головної ознаки цієї мови (а також і головної ознаки власне давньоруських пам'яток)? На якого читача був розрахований цей твір?

4. Язичництво *Слова*. Звичайне явище у західноєвропейських країнах — запис власних міфів, епосу та ін., так би мовити, «язичницьке відродження». Проте якщо воно вже почалося, воно нікуди не зникає, і тоді у певній культурі існує низка пам'яток такого типу. А на Русі язичницькі боги згадуються лише у контексті хронографічної та покутувальної, переважно перекладної, літератури, зрідка — літописів. Де аналоги *Слова*?

5. Як правило, давні твори важко сприймаються сучасним читачем. Дратують численні, невинуваті з точки зору модерної людини повтори, надто прості або заскладні звороти та ін. Чужими є і певні деталі, як-от «поищи у меня в головѣ» (звертання до коханої з *Девгенієва діяння*), «вони дивны» (тобто, аромати) або «полѣзи на конь». Несприймальним є і поетичний лад давніх творів: силабічні,

41 Цієї проблеми торкається В. М. Живов. Він пише про те, що *Слово* не належало до кола літератури, яка цікавила б ченців й інтенсивно переписувалася б у монастирях (Див.: Живов В. М. Улики подлинности. С. 263) та ін. Це твердження суперечить великій кількості запозичень зі *Слова*, які мають свідчити власне про увагу книжників до пам'ятки (якщо приймається гіпотеза про її автентичність).

42 В. М. Живов пише, що «никакой чётко обозначенной оппозиции церковнославянской и восточнославянской лексике в средневековом восточнославянском узусе не существует», Улики подлинности, с. 247. Жорсткої опозиції — так, не існує. Однак застосування книжних лексем тягне за собою використання інших книжних лексем, супроводжується відповідними синтаксичними конструкціями, зачіпає відповідні «книжні» теми. Тобто воно є явищем комплексним.

силабо-тонічні структури, алітерації. Цінувати його навчаються фахівці після років тренування, і то не завжди. Часто захоплюються окремими висловами, так би мовити, золотими нитками у тканині твору. Натомість *Слово* сприймається як легка і струнка конструкція непідготовленим читачем, його поетична мова зрозуміла. Єдині тексти, дещо схожі на *Слово* у цьому плані — це *Моління* та *Слово* Данила Заточника. Проте твори Данила Заточника на 80, а то й більше процентів складаються із запозичених висловів або збудовані на основі конструкцій, що зустрілися у перекладах Біблії, у *Пчелі* та ін. Тобто вони майже суцільно зіткані із насмиканих золотих ниток. Якщо *Слово* є оригінальним витвором XII ст. — така реакція модерних читачів незрозуміла. А якщо це пізнє творіння, насмикане із золотих ниток Данила Заточника, *Задоницини*, *Сказання про Мамасево побойце*, Флавія, *Іпатіївського літопису*, Псковського *Апостола* та ін. — тоді йому є аналоги.

б. Зокрема неприйнятною видається думка про творення *Слова* у період, близький до описуваних подій, у 1187–88 рр. Останнім часом її знову почали артикулювати⁴³. У *Київському зводі* згадується конфлікт між Святославом Всеволодичем («великим Святославом Київським») та Ігорем Святославичем. Під час перебування Ігоря в полоні Святослав вчинив, м'яко кажучи, неблагородно: вислав в його міста своїх людей, фактично, забрав собі чужу волость. Повернувшись, Ігор прохав молодшого брата Святослава, Ярослава Всеволодича, допомогти йому, й той погодився (пор. 645I, 651I). Жодного натяку на такий гострий конфлікт немає у *Слові*, так само, як немає про союз Ігоря та Ярослава. Зі своїх міркувань укладач *Київського зводу* досить стримано оповів про цю колізію, проте очевидно, що вона мала бути добре відомою сучасникам. А укладач *Слова* іде точно за *Київським зводом*, хоча очікувався б незалежний виклад подій (якщо припускати, що поет — сучасник подій, а не пізній стилізатор, котрий виходить власне з Іпатіївського списку).

Як правило, наголошують, що лінгвісти, на відміну від істориків, не мають претензій до *Слова* і вважають, що його мова ідеальна. Зокрема задаються питанням, чому тільки історики скептично ставляться до *Слова*, тоді як, наприклад, *Краледворський рукопис* аналізували саме лінгвісти. Може, я висловлю крамольну річ, але мені здається, що *Слово* знаходиться у гіршому становищі, ніж *Краледворський рукопис*. Подібні твори завжди стають елементами національного міфу. Доведення пізнього походження такого символічного тексту пов'язують з питанням патріотизму, лунають і звинувачення у зраді національних інтересів. Щодо *Краледворського рукопису*, знайшлися люди, яких не обходив чеський національний міф, бо вони перебували у німецькомовній традиції. До таких належав у тому числі видатний лінгвіст Ян Гебауер. Вони вкрай насторожено ставилися до чеської поеми, тоді як чехи досить довгий час усіяло опиралися критиці (а деякі опираються і по сьогодні, див., наприклад, сайт <http://kix.fsv.cvut.cz/rkz/>).

43 Див., наприклад: Горский А. А. К источниковедению «Слова о полку Игореве». *Герменевтика древнерусской литературы*. М., 2004. Вып. 11. С. 621–646.

Судячи з усього, *Слово* небезпроблемне не тільки в історичному, а й у лінгвістичному аспекті. Зокрема, у рецензіях на книгу Кінана відкинута як неправомірні спостереження Едварда Кінана над лексикою. Як видається, з водою вихлюпнули й дитину. У ряді випадків це, скоріше, сприйняття тексту як чогось самозрозуміло давнього, своєрідне «звикання» філологів до нього. До історико-літературознавчих можна було б докинути й кілька лінгвістичних запитань. Наприклад таких. У *Слові* присутня лексика недавньоруського часу. При тому граматики головним чином відповідає нормам XII ст. Проте вважається, що словоформи є менш стабільним елементом, ніж лексика. (Скажімо, на прикладі тих-таки літописів. Вже у Хлебниковському списку XVI ст. порівняно з Іпатіївським XV ст. модернізовано багато елементів — майже щез давньоруський імперфект, перероблена двоїна, але лексика часом збережена навіть краще, ніж в Іпатіївському, взагалі лексичних заміні небагато). Як пояснювати таку невідповідність — присутність лексики XV–XVII ст. та граматики XII ст.? Далі. За певними показниками — наприклад, частотність перфектів, форми патроніма типу *Мьстиславличь*⁴⁴ та ін. — *Слово* очевидно перевищує допустимі норми. Як пояснювати таке явище? Крім того, часто спостерігається дещо двоїстий підхід до тлумачення тексту *Слова*. Якщо фрагмент «бездоганний», його беруть за доказ автентичності, а якщо небездоганний — за доказ псування тексту переписувачами та редакторами. А можливо, варто було б брати текст «як він є»?

У будь-якому разі питань багато і їх можна помножувати. Книга Едварда Кінана вкрай важлива, незважаючи на деякі неточності й ризиковані припущення. У праці Томаса Куна «Структура наукових революцій» описується експеримент. Людям давали проглядати кілька разів у все більш уповільненому темпі колоду карт з невірними картами (скажімо, чорні черви). Настановлення давалося, що карти нормальні. Лише після багатьох сеансів, у дуже уповільненому темпі показу, приходило розуміння того, що колода «неправильна». Едвард Кінан продемонстрував певні «неправильні» карти. І, здається, для того, щоб вирішити, наскільки він правий, потрібна спокійна робота. Майже насамкінець автор цитує одну зі статей Романа Якобсона, у якій той пояснює роль, котру зіграв *Краледворський рукопис* у самосвідомості чеського народу, у чеській культурі. Культура повинна мати глибокі корені. Аби стати повноцінною, національній культурі потрібні давні твори. Очевидна паралель до *Слова* і тієї функції, яку воно виконувало в російській та українській культурах. Проте ця функція вже виконана, національні культури сформувалися. Залишається чекати, чи прийшов вже час для спокійної роботи?

Тетяна Вілкул

44 У *Слові* з 11 прикладів патронімів 10 — пізніх зіпсованих ...*вличь* (*Святъславличь* та ін.) і один нормативний для давньоруського часу ...*вичь* (*Мстиславичи*), це бл. 90 %. Тоді як в Іпатіївському списку ...*вличь* — 6–8 %, ще менше у *НПЛ*.

Зализняк А. А. «Слово о полку Игореве»: взгляд лингвиста. М.: «Языки славянской культуры», 2004. 352 с.

Якщо книгу Едварда Кінана «Josef Dobrovský and the Origins of the Igor' Tale» можна назвати звинуваченням у підробленості *Слова о полку Игоревім*, то книга видатного російського лінгвіста Андрія Анатолієвича Зализняка — виправдання *Слова*.

Робота А. А. Зализняка складається з 4-х глав: «Лінгвістичні аргументи за і проти автентичності *Слова о полку Игоревім*» (с. 5–179); «До прочитання кількох місць зі *Слова о полку Игоревім*» (с. 180–206); «Щодо деяких лінгвістичних робіт противників автентичності *Слова о полку Игоревім*» (с. 207–264); «Найновітній кандидат на авторство *Слова о полку Игоревім* — Йосеф Добровський» (с. 265–323). В цілому назви промовляють самі за себе. Єдине, що можна додати — що у 3-й главі аналізуються праці філологів К. Троста, Р. Айцетмюллера та М. Хендлера, а четверта присвячена спростуванню положень, висловлених у книзі Едварда Кінана.

Ідея автора полягає у тому, що мова є вкрай складною системою, і для фальсифікації або містифікації, стилізації під давнину потрібне володіння найтоншими її нюансами й ґрунтовне знання давніх рукописів. Тому акцент робиться на системних явищах: на використанні у *Слові* двоїни, енклітик *же, ли, бо, ти, ся*, релятивізатора *то*, на безсполучниковій побудові фраз та деяких інших. Автор декларує свою об'єктивність, а часом навіть грає роль *advocati diaboli*. Він згадує, що виступи захисників *Слова* часто були агресивними, однобічними чи взагалі непрофесійними, а завданням має бути спокійний розгляд аргументів «за» і «проти». Пише, що артикулює навіть ті аргументи, які залишаються у підвалинах аргументації і вважаються само собою зрозумілими. Треба сказати, спокійний тон ведення дискусії, принаймні у першій половині книги, є її привабливою стороною. Втім, здається, об'єктивність є частиною риторики.

Лінгвістам властиво перебільшувати доказову силу філологічних аргументів у суперечках про фальсифікати. Між тим вирішальну роль тут грає не точна наука, а все ж такі суспільна згода. Вважають, що зфабрикований Вацлавом Ганкою *Краледворський рукопис* викрила філологічна критика. А між тим його вважали автентичним ще довго після того, як було оприлюднено усі лінгвістичні докази підробності. Вирішальним стало не дослідження мови, а експертиза *рукопису*. На відміну від *Слова*, твір Ганки має «тіло». Його «патологоанатомічне» обстеження 1930 р.¹ остаточно переконало у безсумнівності підробки, надало *докази* фабрикації. Підробність рукопису стала свідченням підробності мови. Якби Вацлав Ганка свого часу пред'явив не манускрипт, а його копію, дослідники, можливо, і по сьогодні сперечалися б щодо походження тексту. У випадку зі *Словом* доказів

1 Хімічний аналіз чорнил та перегляд кодексу в ультрафіолетових променях, Keenan E. *Josef Dobrovský and the Origins*, р. 3, по. 7. Відомі й протилежні випадки: сумніви видатних лінгвістів у автентичності Київських глаголических листків розвіялися тільки тоді, коли В. В. Німчук дослідив пергамен та чорнила.

ми ніколи не отримаємо. Рукопис згорів або його не існувало². А лінгвістичні факти дозволяють різноманітне прочитання.

Логіка лінгвістичного аргументу часом амбівалентна. Одне з базових положень автора полягає в тому, що у мові *Слова* присутні риси архаїчні, ранньодавньоруські (XI–XII ст.); разом з тим простежується другий південнослов'янський вплив (кінець XIV–XV ст.), а також північно-західні (псковські, полоцькі) діалектизми. Для того, щоб у фальсифікаті був збалансований увесь цей набір, необхідне таке віртуозне володіння давньослов'янськими діалектами і такі знання, яких не могло бути принаймні до кінця XIX ст. Цей аргумент передбачає, що логіка фальсифікатора тотожна до логіки сучасного лінгвіста: обидва йдуть від теоретичного знання до його практичного застосування. Саме так створював би фальсифікат професійний лінгвіст XX–XXI ст.³, що тримає в голові реконструйовану систему мовних рис.

Між тим, перспектива містифікатора могла бути протилежною: від текстів, взятих за взірць для імітації. Підмічаючи в них *реальні* мовні риси й запозичуючи їх до свого власного твору, містифікатор досяг би тотожного результату: змішання різночасових та різнорегіональних рис. Керуючись найпростішою системою запозичення «найбільш давніх» рис, він натрапив би переважно на тексти XV ст. Це перше «репрезентативне» століття у середньовічній писемності Русі — тобто перше століття, коли добре представлені не лише церковно-книжні та літургійні пам'ятки, а й світська, за всієї умовності застосування цього поняття для тих часів, література (імітатора ж, зрозуміло, мали цікавити переважно світські тексти). І разом з тим, це століття, позначене другим південнослов'янським впливом, а величезний масив кодексів цього періоду має власне північно-західне походження. Відтак, вірогідність того, що до його рук потрапили б тексти, в яких спостерігається синтез давньоруських та північно-західних рис і проявляється другий південнослов'янський вплив, майже стовідсоткова. Можна навести і конкретний приклад. Серед можливих джерел *Слова* був *Іпатіївський літопис*, що передає *Київський звід* XII ст. у рукопису початку XV ст., переписаному носіями псковського діалекту. Отже, для накопичення відзначених Залізнякам ознак не потрібно лінгвістичної віртуозності. Доказ автентичності перетворюється на доказ підробності.

Ця логіка, крім того, передбачає, що фальсифікатор, подібно до сучасного лінгвіста, прагнув би до створення мовно «чистого» тексту тієї епохи і того місця, які він визначив для себе як «батьківщину» пам'ятки. Коли ж цього не сталося, й текст «забруднений» явищами інших епох і інших регіонів, це означає, що він непідробний, а «забруднення» з'явилися в процесі тривалого історичного побутування. Текст з «біографією» — справжній (мовно бездоганий текст, навпаки, виглядав би підозрілим). Таким чином, *невідповідність тексту своїй епосі виявляється доказом автентичності*. Між тим, демонструючи підробність

2 Тому, між іншим, назва рецензії В. М. Живова на книгу Едварда Кінана — «Улики подлинности и улики поддельности» (*Русский язык в научном освещении*, № 2 (8), 2004), — є красивою, але некоректною.

3 Якою була логіка професійного лінгвіста XIX ст., скажімо Вацлава Ганки — неясно.

Краледворського рукопису, А. А. Залізняка вказує близько 1000 анахронічних мовних явищ на 6000 слів тексту, виявлених Яном Гебауером та ін. Можна уточнювати, що Гебауер працював з датованим манускриптом (тобто, його імітацією), а А. А. Залізняка — з текстом, що не може бути датованим, але за припущенням, знайденим у пізньому списку; таким текстом, що мусив відчувати вплив пізніших століть. Тим не менше, як у загальному плані, так і в конкретних втіленнях, та сама логіка може служити як доказом «за», так і доказом «проти» автентичності.

Дещо інакше автор підходить до теми анахронізмів у розділі «Аргумент “отсутствие в памятниках”» (с. 284–285). Він пише про те, що певні слова, раніше фіксовані лише у пізніх текстах чи усній традиції, зараз знайдені у берестяних грамотах і їхній вік суттєво подовжений. І полемізує з тими, хто відкидає усі такі пізні слова (зокрема з Едвардом Кінаном). Цього разу протиставлені відмінні лінгвістичні стратегії. Перша, умовно кажучи, «стратегія Яна Гебауера»: слово, вираз, граматична конструкція не репрезентовані у текстах XIV ст., а лише у пізніших, відповідно, вони належать до анахронізмів і свідчать про фальсифікацію. Друга — «стратегія А. А. Залізняка»: слово *може бути знайдене* у текстах раніших, відповідно, записувати його до анахронізмів і відкидати неприпустимо. Діє, так би мовити, «презупція невинуватості». Кожний з лінгвістів зі свого боку правий. І все ж таки, в дужках, «стратегія Гебауера» видається надійнішою. Адже доки слово не знайдене у ранніх пам'ятках, захищувати його до ранніх немає підстав.

Лінгвістика в змозі надати точні лінгвістичні *факти*, втім навіть точні дані дозволяють неоднозначні інтерпретації. Скажімо, порівняльні показники, що демонструють відповідність узусу тієї чи іншої форми (у ранніх та пізніх пам'ятках) давньоруському періоду, наведені у книзі у двох випадках. Це, по-перше, вживання частки *ся*, і, по-друге, безсполучникові конструкції. Експериментальне підтвердження неоднозначне. У першому випадку, справді, мовні риси *Слова* і пам'яток XII ст. збігаються. Тут близько 50 % форм типу *ся поклони* (препозиція *ся*) тоді як вже у *Галицько-Волинському літописі* XIII ст. частіше проявляються звичні для носія сучасної української та російської мови *поклони ся* (постпозиція, тобто *ся* після дієслова). Натомість у другому випадку — безсполучникових конструкцій — спостерігається системне відхилення *Слова* від давньоруських нормативів. Не зважаючи на це, обидва випадки, на думку автора, мають свідчити про автентичність *Слова*.

Вживання частки *ся*, здавалося б, свідчить проти можливості фальсифікації, тим більше, що автор припускає, ніби препозиція *ся* — *ся поклони, ся поворотти* — не повинна привертати великої уваги і не могла стати предметом свідомої імітації. Насправді ж справедливо зворотнє: ця риса одразу фіксується свідомістю вже на початковому етапі занять слов'янською філологією. Відповідно, треба очікувати, що й містифікатор звернув би на неї увагу й використав би для імітації тексту XII ст. Що стосується безсполучникових конструкцій: за статистичними підрахунками автора, їх у *Слові* більше як 60 %, і такий показник близький до того, що спостерігається на початку XIX ст. У давньоруських текстах без-

сполучникових зв'язок у реченнях близько 15–20 %, наявність сполучників (*и, а* та складніших — *то, и тако* і т. ін.) є нормативною. Скажімо, у *Слові*: «Долго ночь меркнетъ, заря свѣтъъ запала, щекотъ славиѣ успъ, говор галичъ убуди», — тоді як у давньоруському тексті очікувалося б: «*И* або *А* долго ночь меркнетъ, и/а заря свѣтъъ запала, и/а щекотъ славиѣ успъ, и/а говор галичъ убуди». Автор так вирішує це утруднення: в *Задонщині* також високий відсоток безсполучникових конструкцій, навіть вищий, ніж у *Слові*. При цьому він дещо відрізняється у паралельних місцях (тобто, у фрагментах, що мають текстуальні паралелі зі *Словом*) і незалежних фрагментах. А. А. Залізняк припускає своєрідну гіперкорекцію, утрировання манери *Слова* автором *Задонщини*. Проте цілком припустиме й зворотне — наслідування містифікатором стилю. А. А. Залізняк, крім того, відзначає, що відсоток безсполучникових конструкцій відрізняється у різних списках *Задонщини*. Найвищий він у Кирило-Білозерському, який, як припускають, відбиває не початкову, а скорочену редакцію *Задонщини*. Такі особливості підважують гіпотезу автора. В іншому місці автор іронізує над Едвардом Кінаном, пишучи про те, що в американського дослідника як наявність чехізмів, так і їхня відсутність свідчать про пізні походження *Слова*. Тут же використовує тотожний метод. І збіг з давньоруськими нормативами у *Слові*, й системні відхилення свідчать про раннє походження тексту поеми.

Окрім двох названих підрозділів, інші спостереження над системними явищами — над енклітиками, формами двоїни — не мають контрольних порівнянь. Залишається, наприклад, відкритим питання: чи можлива правильна побудова двоїни пізнім стилізатором? Скажімо, на підставі використання блоків готового тексту — так би мовити, певного розряду «нарізаного» мови (на початку своєї книги автор визнає наявність у певних людей здібності імітувати мову). Звичайно, за умови, що в авторитетному взірці побудова двоїни вірна. Таким взірцем міг бути, наприклад, Іпатіївський список, де двоїна присутня у величезній кількості виразів, завдяки кільком так званим дуумвіратам князів, а також чималій кількості промов та діалогів.

Далі автор стверджує, що оскільки теоретичні положення Добровського не збігаються з тими, що спостерігаються у *Слові*, він не може бути його автором⁴. Непромовленим, але очевидним аргументом тут є: професійний лінгвіст мусить виходити зі своїх теоретичних положень. Як насправді вчиняли лінгвісти кінця XVIII — початку XIX ст., йшли вони «від теорії» чи «від джерел» — невідомо. Певним вихідним пунктом (хоча й не таким, що вирішував би проблему остаточно-

4 Добровський інакше позначав двоїну, аористи 3-ї особи множини тощо. Тут А. А. Залізняк спирається на фундаментальну працю О. Б. Страхової: Strakhov Olga, *The Linguistic Practice of the Creator of the Igor' Tale and the Linguistic Views of Josef Dobrovsky, Palaeoslavica*. Vol. XI. (2003) P. 171–203. Російська версія: Страхова О. Б. Языковая практика создателя «Слова о полку Игореве» и лингвистические взгляды Йозефа Добровского. *Славяноведение*. № 6. 2003. С. 33–61. Положення О. Б. Страхової небезспірні, зокрема дослідниця спирається на той самий аргумент необхідності сполучати давньоруську манеру XII ст. з другим південнослов'янським впливом кінця XIV–XV ст., а також на тезу про те, що лінгвіст буде творити фальсифікат, неодмінно виходячи зі своїх теоретичних положень. Див. також: Живов В. М. Улики подлинности и улики поддельности, *Русский язык в научном освещении*. № 2 (8), М., 2004, с. 256–260.

но) могли б слугувати спостереження над творіннями Вацлава Ганки, однак вони в такому ракурсі у книзі не розглядаються. До речі, фахівці з психології творчості можуть підтвердити, що розходження теоретичних положень і практики — риса загальна. Особа, що заявляє поетичні декларації і та сама особа, що пише вірші, може стверджувати (і часто стверджує) діаметрально протилежні речі. Можна припускати, що у такій специфічній сфері творчості, як фальсифікація, де «творцям» необхідно спиратися, крім теоретичних постулатів, також і на авторитетні взірці, розбіжність теорії і практики буде ще більшою. Крім того, «Institutiones» Добровського написані набагато пізніше, ніж гадана дата творення *Слова* (1792–93/1822); у вченого могли бути власні резони, щоб не афішувати свою манеру подання «давньоруської» стилізації і т. ін.

А. А. Залізник порівнює добре володіння давньоруською з бездоганим володінням іноземною мовою (с. 14–16 та ін.). Порівняння, здається, не зовсім коректне з кількох причин. Давньоруська мова — реконструйована. Немає жодного її носія, котрий міг би сказати: «так мою мовою не говорять» або «говорять». *Слово* — унікальне, точних аналогів йому немає. Це призводить до того, що власне *Слово* вважають свідомо, а часом підсвідомо, мовним еталоном («світської», «поетичної», «чистої давньоруської мови»). Окрім того, більшість лінгвістів знають *Слово* з дитинства, й у багатьох захоплення філологією почалося саме з цієї пам'ятки. Дозволю собі навести слова В. Ф. Міллера (1848–1913), зацитовані у книзі Едварда Кінана: «Каждый образованный русский знает его, каждый изучал его в школе и помнит наизусть отдельные места»⁵. Відповідно, поріг сприйняття певних явищ є нижчим.

Наслідки, що випливають з проблеми унікальності *Слова*, виринають у багатьох місцях книги. Лише один приклад. Інновацію форми двоїни типа *вао храбрая сердца* автор пояснює як таку, що бере походження у розмовній мові другої половини XII ст., аналоги підшукуються у берестяних грамотах (с. 38). Стверджується, ніби імітатор не міг знати, що така норма була вживаною у XII ст., оскільки в інших писемних текстах вона не зустрічається. Припускаючи застосування розмовної конструкції саме XII ст., автор фактично виходить з тези про спробу побудови імітатором «чистого тексту XII ст.» (про що вже йшлося), а головне, про «чисту» «світську» давньоруську мову *Слова*, — тези, яка ним, щоправда, не артикульована. Проте, у *Слові* наявний великий пласт суто книжних слів та висловів. Оскільки *Слово* унікальне, ми в принципі не можемо знати, чи можливе сполучення розмовних і книжних форм у поетичному творі кінця XII ст. Щоправда, у своєму дослідженні і виданні текстів новгородських берестяних грамот («Древненовгородский диалект», 1994, 2004) А. А. Залізник розглядає церковнокнижні грамоти окремо, і пише про те, що розмовні конструкції для таких текстів нехарактерні. На матеріалі берестяних грамот автор розрізняє книжний і розмовний пласт мови. При цьому можливе інакше, й до того ж про-

5 Keenan, *Josef Dobrovský and the Origins*, p. 146. Можна додати, що певні гапакси (слова, що зустрічаються тільки в одній з пам'яток, тут: тільки у *Слові*) стали популярними й увійшли в російську мову (напр., *рокотати, былина*). Тобто вони вже не сприймаються як чужорідні.

стіше, вирішення цієї проблеми інновації двоїни. Вже О. І. Соболевський відзначав, що такі форми знайдені у пам'ятках XIII–XIV ст.⁶ Власне, наявність пізніших за XII ст. форм цілком вкладається в гіпотезу про пізню містифікацію. Адже укладачеві *Слова* не потрібно було підшукувати неодмінно форми XII ст. Достатньо було того, щоб вони зустрічалися в «давніх» рукописах⁷.

Як уже відзначалося, наявність у тексті форм не лише XII, а й XV та ін. століть в принципі може бути наслідком як довгого побутування давньоруського тексту (тобто кількох етапів переписування), так і укладення його імітатором на підставі використання давньоруських текстів, збережених у списках XV і пізніших століть. Відповідно, прихильнику автентичності *Слова* потрібно довести, що картина, яка спостерігається у цьому тексті, збігається з тією, яка спостерігається у давньоруських творах, що дійшли у пізніх списках, і що текст не може бути одномоментно створеним фальсифікатором. Багато матеріалу книги А. А. Залізняка присвячено саме цій темі.

Автор, наприклад, пише про те, що конструкції дав. та місц. відмінків з прийменниками, типу *къ Новугороду, въ Новъгородъ*, з'являються у берестяних грамотах в останній чверті XII ст. і перемагають у середині XIII ст. (с. 77), а частина таких форм могла вноситися переписувачами XV–XVI ст. Що стосується конструкцій у берестяних грамотах, тут знову стикаємося з проблемою можливості чи неможливості сполучення розмовної та книжної мови. Стосовно ж внесення частини пізніх форм переписувачами, статистика появи таких форм на матеріалі реально існуючих пам'яток не наведена. Оскільки конструкції дав. та місц. відмінків з прийменниками характерні й для сучасної російської мови (коли говорять *в Києве* та *к Новгороду*, а не *Кыевъ* і *Новугороду*), таку мовну аномалію *Слова* цілком правомірно витлумачувати також і як помилку мімікрії імітатора XVIII ст.

А. А. Залізник зазначає, що високий відсоток перфектив у *Слові* (24 випадки використання) не відповідає тому, якого вимагали норми XII ст., і викликаний поновленням мови пізніми переписувачами (с. 81–82). Статистичних замірів, як і в попередньому випадку, немає. Крім того, вживання перфектив ілюструється не прикладами з ранньосередньовічних руських текстів, збережених у пізніх списках, а списками *Задоницини*, пізньосередньовічного твору. Залучення окремих ранніх пам'яток підважує тезу автора. Зокрема, у списках *Іпатіівського літопису*, Іпатіівському та Хлебниковському, у важливій для сюжету про Ігорів похід статті 1185 р. не так багато замінів дієслів, де був би перфект. Пор.: Іпат *толма бившеся* / Хлебн *так бился*, 642I; Іпат *быс* / Хлебн *был*, 645I; Іпат *пришедь* / Хлебн *пришелъ*, 651I. Лише три на величезну статтю, у якій бл. 10 400 слів (для порівняння: у *Слові* — бл. 2800 слів). Тобто у цьому випадку не підтверджується припущення про те, що копіїст XVI ст. справді суттєво вплинув на більшу час-

6 Див.: Strakhov Olga, *The Linguistic Practice*, p. 52, no. 30.

7 Разом з тим, ця невідповідність не заважає прихильникам автентичності *Слова* вважати її наслідком побутування тексту в пізніх рукописах (і ознакою автентичності) (див. вище про «збруднення»). Див.: Живов В. М. Улики подлинности. С. 256.

тотність перфекта⁸. Якщо те саме підтвердиться на інших пам'ятках, виникне закономірне питання, чи не є високий відсоток перфектів у *Слові* ознакою пізнього укладення тексту? Адже для модерної російської мови характерне переважання перфекта (не: *ходи, идяше, а: ходил, шёл*).

В іншому місці автор наводить внутрішню статистику розповсюдження старих і нових форм у тексті *Слова*⁹. Нових форм на початку тексту мало, потім вони зустрічаються частіше, а найбільше їх наприкінці. Оскільки раніше йшлося про те, що у *Слові* багато бездоганих граматичних конструкцій XII ст., такі грубі помилки мають свідчити, на думку автора, про редагування тексту XII ст. переписувачем XV–XVI ст. А. А. Залізником застосований загальний принцип збільшення помилок у процесі написання: динаміка помилок залежить від зосередження уваги чи навпаки, втомі переписувача. Однак, прикладений до конкретних обставин, він виглядає менш переконливим. Автор ставить до тексту поеми як до самостійної одиниці зберігання, а не як до складової збірника (за легендою *Слова*, пам'ятка збереглася у великому збірнику разом з *Хронографом*). Тим часом, при переписуванні великого кодексу зосередження уваги залежало не стільки від переходу до нового тексту, скільки від моменту початку роботи, якого ми знати не можемо (за легендою *Слова*, збірник згорів, зміну почерку та чорнил простежити неможливо). Слід враховувати і те, що *Слово* невеличке за обсягом, бл. 2800 слів, що становить бл. 2–2,5 арк. рукопису, а денна норма переписування — бл. 8 аркушів. Чи можливе значне послаблення уваги переписувача протягом настільки незначної тривалості роботи? Як в реальності змінювалася «пропускна здатність» пізніх переписувачів до помилок — з книги також з'ясувати неможливо, бо порівняльний матеріал з реально існуючих кодексів відсутній. Й ще про «нові форми»: частково йдеться й про віддзеркалення норм сучасної російської мови (заміна *Кыевъ-Киев, гыбнуть-гибнуть, седьмтьмь-седьмом*). Для решти прикладів немає «зовнішньої статистики», тобто частот-

8 Іпатіївський список — XV, а не XII ст., однак у ньому, судячи з усього, граматичних правок небагато. Відповідно стосовно Хлебниковського він у певному сенсі є контрольним текстом. Можна було б узяти Успенський збірник і порівняти, скажімо, *Житія* св. Феодосія та св. Мефодія з нього зі списками XV–XVI ст., проте у подібних творах дещо інша картина внаслідок очевидно книжної, більш стабільної мови. Окрім наведених прикладів, іще заміни дієслівних форм в Іпатіївському-Хлебниковському у статті 1185 р. Іпат *возворотися* / Хлебн *възворотимся*, 639І. Іпат *роспоустяста* / Хлебн *роспоустяста*, 640І. Іпат *постережи* / Хлебн *постережемь*, 646І. Іпат *побъдивъше* / Хлебн *побъдиша*, 646ІІ. Іпат *дерьзнуувъ* / Хлебн *дръзнуу*, 647І. Іпат *хочеть* / Хлебн *хотяше*, 649І. Іпат *возма... подоима* / Хлебн *възем... поднем*, 651І. Проте перераховані випадки не стосуються проблеми перфекта, що розглядається автором. Загалом заміни в Іпатіївському/Хлебниковському відбуваються найчастіше тоді, коли вони заторкують одну — дві літери. Наприклад, *дерьзнуувъ/дръзнуу* або *бывъ/был*. В останньому випадку з'являється перфект. Оскільки в Іпатіївському та Хлебниковському присутні південноруські риси — заміна *у/в, з/с*, які, судячи з усього, належать до протографу, пишець Хлебниковського сприймав *бывъ, скочивъ*, як зіпсований перфект і «виправляв» написання.

9 Йдеться про розповсюдження у *Слові* старих та нових норм, якщо чергуються *гы-ги, кы-ки, хы-хи* (*Кыевъ* — *Киев, гыбнуть* — *гибнуть* і т. п.). С. 90 аналогічна статистика на називн. множини знах. множини твердої *о*-відміни чол. роду (*шеломы* — *шеломи, ранены* — *ранени*). С. 91 те саме на старі-нові закінчення у певних формах ад'єктивного відмінювання (*рускыя* — *рускои, седьмтьмь* — *седьмомь*).

ності появи нових форм у давньоруських творах, переписаних у XV–XVI ст. А вона, здається, може суттєво скоригувати розуміння тих явищ, що спостерігаються у *Слові*¹⁰. В цілому картина виявляється набагато складнішою. Тоді чи правомірним є висновок про суперечність — наявність надточних рішень й одночасно грубих помилок у сфері давньоруського мовлення в одного й того самого укладача *Слова*? Чи потрібен наступний висновок автора про необхідність допускати укладення тексту в XII ст. і правку редактора XV–XVI ст.?

Загалом наскільки відповідає те, що спостерігається у *Слові*, тому, що є в реально існуючих давньоруських текстах XII ст., які дійшли у пізніх кодексах — залишається нез'ясованим. Контрольних замірів з безсумнівно автентичних пам'яток немає (а деякі такі заміри, напр., стосовно перфектів, спростовують тезу автора). Таким чином, теза, що *Слово* не може бути одномоментним творенням, не доведена. Мовні аномалії поеми, не виключено, підтверджують протилежну гіпотезу — про фальсифікацію.

Ще кілька слів про надточні рішення у сфері давньоруського мовлення. Про двоїну, енклітики та ін. — автор пише у першій главі, про що частково вже йшлося. Другу главу присвячено новим кон'ектурам: А. А. Залізняк пропонує такі прочитання, які мають продемонструвати застосування у *Слові* надзвичайно рідкісних автентичних давньоруських виразів. З чого випливає висновок, що імітація неможлива — таких деталей гаданий фальсифікатор знати не міг. Спробую простежити логіку аргументу на одному прикладі (усього запропоновано три нові кон'ектури). На думку автора, у виразі *подперся клоками о кони* замість *о кони* треба читати *оконо* ('нібито', с. 192–205). Розглянуто випадки використання слова *оконо* (в іншій огласовці — *яконо*, *аконо*). Однак не наведений один із суттєвих, як видається, з огляду на тематику *Слова*, прикладів у статті 1194 р. Іпатіївського списку, зі звістки про сон князя Святослава Всеволодича: *княгини же оусмотрѣвши аконо видѣние*¹¹ *нъкако*. Святослав Всеволодич — це «Святослав грозный великий киевский». Отже, шлях появи цього виразу (навіть приймаючи кон'ектуру) може бути зовсім іншим, і не виключено, що треба стати на точку зору прихильників підробності поеми. Слід визнати, що увагу ймовірного імітатора мали привертати тексти літопису, пов'язані з іменем цього князя. Тим більше — сон Святослава. Адже планувалася сцена сну князя, до того ж, снів у *Київському зводі* лише два — єпископа Нифонта та Святослава Всеволодича. Це

10 Напр., автор пише про те, що «нове» написання *Рускои земли* — зустрічається найчастіше. Якби семи таких випадків не було у першій частині *Слова*, з 1 по 134 рядки, нових закінчень було б іще менше (с. 91). Проте, в Іпатіївському списку *Київського зводу* в цьому словосполученні зустрічається: 365І *роускои*, 366І *роуския*, 366І *роускои*, 368І *роускои*, 369І *роускьи*, 373І *роускои* (2 р.), 375І *русьскои*, 380І *роускья*, 405І *роускои*, 409І *рускы*; 7 з 11 прикладів лише до статті 1150 р. Власне у статті 1185 р. — 645І *роускоѡ*, 646І *роускоие*. Далі, під 1189 р. 663І *роускои*, 1190 р. 669І *роускья*... Що стосується закінчень (2-а група в переліку автора): в Іпатіївському бачимо й *побъжени* (622І) / *й побъжены* (383І, 623І), *игумени* (441І, 488І, 548І, 568І, 591І, 616І, 628І) / *игумены* (579І, 607І, 611І, 616І, 634І), *ини* (519І, 652І) / *ины* (364І, 521І, 544І, 646І), *хрстьяни* (553І, 559І, 566І, 643І) / *хрстьяны* (або *крстьяны*... 392І, 538І, 540І, 565І, 574І, 605І, 611І). Наскільки ці заміни залежали від втоми писця — треба спеціально досліджувати.

11 680І. Хлебн замість *но видѣние* — *сновидение*, в Іпат перероблене в *ино видѣние видѣ*.

означає, що припускати блискуче знання укладачем *Слова* давньоруської мови зовсім не обов'язково. Крім того, можливо, *оконо* — не загальнодавньоруська, як припускає автор, а новгородська огласовка, тоді у південноруському тексті потрібно читати *аконо*¹², і кон'ектуру дещо важче обґрунтувати, бо це потребує виправлення більшої кількості літер. Треба сказати, в іншому місці А. А. Залізник іронізує над спробами Едварда Кінана запропонувати кон'ектури із заміною великої кількості літер, в тому числі двох літер, *вызрожать з въ срожать*¹³.

Повертаючися до мовних аномалій, цього разу анахронізмів у сфері лексики. Автор вважає, що ймовірний імітатор жодного разу не потрапив у таку пастку, як зміна значення слова. Серед прикладів наводиться слово *былина* (с. 76), з автентичних давньоруських джерел невідоме. Єдина згадка у пізньосередньовічних — в одному зі списків *Задонцини*¹⁴. Пізній вік слова не відзначений, очевидно, тому, що автор залучає такий аргумент, як можливість знайдення слів у ранніх пам'ятках (див. вище, щодо розділу «Аргумент “отсутствие в памятниках”»). Відповідно до положення про подовження віку слів завдяки новим знахідкам, автор не відзначає таких, як *япончица* (від *епанча*, фіксується з кінця XV ст.), *яругы* (відомо з початку XVII ст.), не пише про пізню фіксацію слова *салтан* (XV–XVI ст.), *лада* (на російських теренах — з XVII ст.).

Крім того, полемізуючи з Едвардом Кінаном, А. А. Залізник відзначає той факт, що давньослов'янські діалекти близькі, і для періоду XII ст. невірним є твердження про чіткі лексичні показники. Треба сказати, Кінан це визнає. І саме тому використовує передусім такий аргумент, як зміщення значення слова або виразу та аналіз смислових відтінків. Наведу лише один приклад. Кінан (с. 191) пише, що для давньоруського періоду нехарактерні вирази типу *мыслию смыслити, думою сдумати, очима сглядати*, що зустрічаються у плачі «руських жен». І хоча, наприклад, у *Київському зводі* двічі фіксується *думу думати*¹⁵, під його словами можна беззастережно підписатися. Річ у тім, що у *Слові* ці вирази позначають розумову діяльність чи почуття індивіда. А *думу думати* в усіх відомих автентичних текстах вживається на позначення наради, процесу прийняття колективного рішення, *сдумати* — дійти якогось спільного рішення в результаті наради (крім того, *сглядати* — частіше за все 'розвідати', використовується в описах бойових дій; *смыслити* — тільки у перекладних творах¹⁶, має інший

12 Автор наводить приклад з *Життя* Феодора Студита за списком XII ст., де також *аконо*, та з Іпатіївської статті 1175 р., де *яконо* (с. 194, 196). На *оконо* усі приклади — з текстів новгородського походження. Варіант *оконом* з Хлебниковського списку в статті 1175 р. відзеркалює спробу писця надати смисл незрозумілому виразу, а не початкове читання.

13 При тому, що заміна *ы/ь* та *з/с* часто трапляється в рукописах. У *з* вбачали південноруську рису й виправляли її, а *вы* могло перейти у *въ*, якщо було осмислене як прийменник.

14 Пор. Кеenan, р. 159. Срезневський наводить власне ці два фрагмента зі *Слова* та *Задонцини* (1, 203), у Словаре XI–XIV вв. слово відсутнє. Словарь XI–XVII вв. також ілюструє виключно текстом *Слова*, а крім того наведені тексти XVII ст., де згадана *былица*, в тому ж значенні.

15 344І: *доумоу есми с ними доумаль* (Хлебн оудоумал); 347І *доумоу доумала*.

16 У літописах, наприклад, тільки *смысленъ* та *смысль*. Крім того, подібні слова та вирази часто мали негативний відтінок. Власне слово *мысль* — у перекладі на сучасну мову, передусім, 'за-

відтінок)¹⁷. Використання укладачем *Слова* схожої на давню конструкції одночасно зі зміною значення свідчить скоріше про продуману стилізацію під давній стиль, ніж про автентичність виразу. Вживання автором *Слова* такого виразу, як думу сдумати, заперечує тезу автора про непотрапляння у пастку зміни значення.

Щодо богемізмів (чехізмів), певну кількість яких вбачає у *Слові* Едвард Кінан. Автор вважає, що богемізмів, з яких треба було б обов'язково пояснювати *Слово*, немає жодного (с. 286), і з різних причин відхиляє запропоновані Кінаном. Наприклад, про слово *потручати* пише, що воно присутнє також у польській та українській (с. 288). Проте польська належить до західнослов'янської гілки мов, а в українській дуже велика вірогідність запозичення безпосередньо з польської. У книзі відсутнє посилання на джерело українського *потручати*. Тим часом в українських словниках подані приклади з творів українських письменників ХІХ ст., а також вказано на те, що це є галицизм і полонізм¹⁸. Спростовується чеське походження виразу *с зараня* (с. 289). Однак у давньоруській звичайно використовується *заутра*, набагато рідкісніше архаїчне *утро*. Вкрай рідко

дум', найчастіше недобрий. Щоб таке твердження не виглядало голослівним, перерахую вирази, де зустрічаються слова з коренем *-мысл-* у літописах ХІІ ст. Там, де вирази подані через косу риску — спочатку вписані фрагменти Лаврентіївської групи, а потім Іпатіївської групи (у текстуально близьких уривках; списки позначені за першими літерами їх назв). 294Л *вся бо зломьслы его вда бѣ*; 306Л *яко смыслень сыи* (з РАП, в Л проп.); 318Л–353Л *замыслили* (так ЛП, РА *замыслишиа*) / *мыслили на нашего князя зло*; 346Л–481Л *почаль замышливати/замысляти* (І, Хл *замышляти*) *рать*; 360Л–558Л *замысли стягъ взяти*; 366Л–579Л *замысли тяготу княномъ*; 401Л *замышляти* (РА *замышливати*, П *замышливати*) *почаша на нь рать*; 324Л *не вѣдущимъ мысли брата*; 329Л–405Л *не сбьсы мысль его*; 356Л–553Л *възнесие мысль его до облакъ*; 355Л–551Л *о немъ добро мыслящо*; 537Л *а промышляимы о собѣ али начнутъ о насъ людие промышляти*; 366Л–579Л *промышляйте чимъ выкупити*; 373Л–597Л *промышляи о собѣ*; 375Л–599Л *промышляйте браться*; 325Л–390Л *помысли и реч собѣ в срѣци*; 391Л *гордымъ помысломъ ставѣ супротивно*; 401Л *вспримшиѣ буи помыслъ*; 410Л *яко помышляеть дша твоя*. Показово, що у Новгородському першому літописі, у записях за ХІІ ст., що є ніби взірцем світського тексту майже без домішок книжних виразів — зустрілося лише один раз, під 1137 р.: *нѣгли бѣ управити своимъ промысломъ*. Див.: НПЛ. М., Л., 1950. С. 25. Тільки у ХІІІ ст. у Новгородському першому літописі подібні слова починають більш інтенсивно використовуватися, разом з іншими книжними лексемами. Взагалі, найчастіше слова з коренем *-мысл-* трапляються у перекладних текстах, для передання складних понять грецької мови. Пор. переклад *Хроніки* Георгія Амартола, де є *замышление, съмысль, съмыслити*. Щодо *смыслити* в ГА: 344.13 *прокляшиа и и смысляцимъ с нимъ коупно*; 255.11 *и оттудоу многаишды на ино разумоу мыслящоу*. Власне у давньоруській мові, схоже, ще не існувало потреби у позначенні процесу мислення самого по собі, без його моральної оцінки, окрім того, для давньоруської мови характерними були слова «думати», «дума» та «гадати».

17 До речі, не включено, на конструкцію «мыслию смыслити, думою сдумати» укладача *Слова* наштовхнув Іпатіївський список. У *Київському зводі* знаходимо *честью честя, обвини винами, казниа казньо*, у Галицько-Волинській частині *клятвою клену ти ся, побѣдою побѣди, украишеицем украсити*. Якщо порівняти, у Лаврентіївському зводі подібний вираз зустрівся лише один раз — *обвини всими винами*, у спільному з Іпатіївським фрагменті, 356Л. Пор. 364І, 386І, 551І, 552І, 611І, 703І, 783І, 823І, 836І, 847І.

18 В електронній програмі ПроЛинг (електронний словник), *потручати* — без перекладу (!). За словниками (*Словник української мови*. Т. 7. С. 429). «Потручати=потручувати (док., перех., діал.) 1. 'штовхати' (Стефанік, Куліш, Франко) / 'гнати' (Чубинський) 2. 'спонукати до певної дії'. (Франко, Стефанік)». — Тобто, це галицький діалектизм, активно використовуваний наприкінці ХІХ ст. Щодо діалектного походження див. Огієнка: Ларіон, митрополит. *Етимологічно-семантичний словник української мови*. Т. 4. П-Я. С. 105. «Потрутити — зах.-укр. арх.,

зустрічається *уранити*, воно походить з найдавніших слов'янських перекладів Біблії¹⁹, й у більш пізніх джерелах, швидше за все, є парафразом біблійних текстів. Крім того, на території Великого князівства Литовського канцелярська мова утворилася під впливом чеської²⁰, а автор наводить приклади «усної традиції» на *зараніе* із зони Великого князівства Литовського (брянська, українська, і, меншою мірою, псковська діалектні зони²¹). *Преторгнути* (с. 298) не видається автору чехізмом, хоча слово присутнє у чеській, або у найдавніших давньослов'янських текстах. Робиться посилання на «Матеріаль» Срезневського, де усі приклади, крім *Слова* — з перекладних пам'яток (2, 1707): Євангелія, Кормчі, Златоструй, Пандекти Никона Черногорця. Вперше й востаннє в літописах зустрічається у *ПВЛ* в оповіді про хлопця-кожум'яку (*преторже*, 123Л). А. А. Залізник наводить псковську назву річки Перетерга, а разом з тим, обстоює гіпотезу про близькість новгородсько-псковських діалектів до західнослов'янських. Автор не згадує такі слова, як *лада*. Прикметно, що *лада* не зазначене також і укладачами *Словаря древнерусского языка XI–XIV вв.* (т. 4. С. 386); у Срезневського наведено лише приклади зі *Слова*, з характерною ремаркою: «см. др.-чеш. lada» (2, 3). У *Словаре XI–XVII вв.* вказане *ладо* зі *Сказання про Бову королевича* — пізнього твору XVII ст., що зазнав чеського впливу (т. 8. С. 160)²². *Мьгла* у значенні 'хмара' (оскільки *сморци*, тобто 'смерчі', йдуть *мьглами*, а Ігор соколом летить *подь мьглами*) також не зафіксована словниками. І знову, Срезневський відзначив, що саме у чеській *мьгла* це 'хмара' (2, 223), а *Словарь XI–XIV вв.* (т. 5. С. 87) надає для давньоруського періоду два значення: «мгла, туман» й «темнота, мрак», 'хмари' немає²³.

Ще одне міркування, пов'язане зі спробою зрозуміти мотиви й психологію фальсифікатора (с. 270–271 та ін.). Автор пише про те, що вчинки Добровського, якщо припускати таку грандіозну містифікацію, як творення ним *Слова*, мало зрозумілі. Навіщо чехові робити такий своєрідний внесок в російську культуру? Як видається, з уваги випущений той факт, що Добровський був славофілом. А Росія до другої половини — кінця XIX ст. для славофілів була певним символом незалежності, величі, надії на об'єднання і т. ін. При тому психологічний стан фальсифікатора/містифікатора, його почуття аналізуються з точки зору сучасної порядної людини. Навіть точніше, з точки зору сучасного вченого, для котрого фальсифікація — річ абсолютно неможлива, просто кажучи, злочин. Але

з'явилося під впливом пол. *potrącić*. На Наддніпрянщині — 'поскидати, скинути'. Срезневський (2, 1296) — на *потручати* приклад тільки зі *Слова*.

19 1 р. — у *ПВЛ*. У Срезневського приклади переважно з Паремійників (3, 1253).

20 Яковлів А. *Впливи старочеського права на право українське XV–XVI вв.* (Прага, 1929). До речі, про те, що вплив мов у напрямку чеська-польська-українська ігнорований захисниками *Слова*, пише Keenan, *Josef Dobrovský and the Origins*, p. 147.

21 Псков певний час входив у сферу впливу Великого князівства Литовського.

22 Що цікаво, до цього слова деякі сучасні дослідники звикли настільки, що вже без будь-яких застережень відносять його до пласту «лексика домонгольського періода», див. напр., *ЭСЛИ*, В. В. Колесов. Лексика Слова.

23 Між іншим, у *Слові мьгла* використане у двох значеннях, стандартне давньоруське 'туман' (*мьгла поля покрьла*) і недавньоруське 'хмара' (*идуть сморци мьглами*).

для XVIII — початку XIX ст. то було нормальне явище, не в сенсі «моральне», а в сенсі «звичайне». Боюсь, зараз ми не зможемо навіть віртуально заглянути в душу вчених тих часів, буде це Ганка, Татіщев чи хтось інший. Скажімо, така невеличка деталь, як підпис Ганки. Ганка поставив свою марку на псевдодавньочеських творіннях. Навіщо? Якщо цілком серйозно збирався ввести в оману наукову спільноту — для чого викривав себе? А якщо збирався лише тимчасово містифікувати — навіщо так серйозно й надовго?

Крім того, автор кілька разів повертається до думки, ніби для творення *Слова*, в разі, коли прийняти гіпотезу про містифікацію, потрібний величезний обсяг знань, незрівнянний з можливостями окремої людини. Частково це твердження спирається на спосіб мислення сучасного лінгвіста (про що вище), а частково йде від уявлень про навантаження, «підйомне» для сучасного науковця. Тим часом, як видається, саме обсяг знань (мова не про глибину) у так званих «енциклопедистів» був більшим, ніж у сучасних гуманітаріїв. Так, Добровський за час перебування у Росії (менше року) прочитав бл. 1000 рукописів, що мабуть, не під силу зараз жодному лінгвісту. Не знаю, в чому тут річ. Можливо, у вузькій спеціалізації нашої освіти. Можливо, інакшим був спосіб обробки даних, який передбачав менше спеціального аналізу і більше комплексного сприйняття та інтуїції.

Нарешті, декілька окремих спостережень.

С. 38–39. Той факт, що у *Слові* форми двоїни вживаються по чергово з формами множини, автор пояснює тим, що відбувається зміна суб'єкту. Скажімо, спочатку йдеться про двох князів, а далі також про їхні дружини (воїнів) та радників. Підшуковуються аналоги подібному чергуванню у берестяних грамотах. Раніше лінгвісти таке явище вважали результатом розкитування категорії двоїни, однак зараз вже введено, що для давньоруської мови XII ст. воно ще не характерне. А. А. Залізняка пише про те, що заміна двоїни на множину могла траплятися також і завдяки правкам писців XV–XVI ст., і для літописних зводів ним наводяться приклади з пізніх списків — Комісійного для *НПЛ* та Хлебниковського для Іпатіївської групи (с. 40). Однак не тільки у Хлебниковському, а й в Іпатіївському списку, починаючи зі статті 1146 р., спостерігаємо заміну форм двоїни на множину²⁴. А вже у Галицько-Волинській частині цього літописного зводу плутанина з числами — просто масове явище. Крім того, як уже відзначалося, містифікатор зовсім не мусив слідувати нормам XII ст., він міг орієнтуватися на дещо пізніші тексти. Навіть ставлячи за мету строго імітувати XII ст., це явище міг запозичити безпосередньо з Іпатіївського списку. Загалом, маємо той доказ,

24 У промовах чернігівських князів Давидовичів. При цьому в Іпатіївському множина з'являється двічі, а у Хлебниковському тільки 1 р., пор.: *Двдвича же рекоста се ествь зачала дьло зло . а свершишь (Хлебн съвршиша) до конца . братооубиство (Хлебн оубиство) . поидивь искоренивъ (Хлебн поидева искоренива брата) Стослава . и переимевъ (Хлебн переимева) волость его . сгадашиа . же то и въспросиша (Хлебн въспросиша) Изяслава . ити на Стослава Новоугородоу, 330І. Найімовірніше, у Київському зводі зміна двоїни-множини є результатом втручання редактора XII ст., а не пізніших переписувачів. У статтях 40–50-х рр. маса слідів редагування, зміни суб'єкта в цьому випадку немає.*

який можна обернути навсїбіч — як у бік автентичності тексту, так і його підробності.

С. 51, прим. 6. Листування та промови князів з *Київського зводу* розглядаються як документальні. А вони такими не є, це авторський твір одного з укладачів *Київського зводу*²⁵. Тим часом, автор залучає Іпатіївський текст як своєрідний аналог берестяних грамот. Хронологічний бар'єр незначний (у найгіршому випадку написані роки на 50 пізніше), однак якщо тексти так сильно редаговані чи прямо вигадані літописцем, вони не є зразками з княжої канцелярії. Ми ніколи не можемо знати, чи імітував книжник мову, і якщо імітував, то як саме, зробив він її більш «правильною», «красивою» або ж використав реальний зворот.

С. 74. «Про імперфект он (укладач *Слова* — Т. В.) знав також ту тонкість, що в 3-м лиці здесь возможны два варианта: с добавочным *-ть* и без него (скажем, *бляшетъ* и *бляше*)». У статті 1185 р., присвяченій походу Ігоря, в Іпатіївському списку надзвичайна кількість форм імперфекта на *-ть*²⁶. Тобто тонкощів знати не потрібно, достатньо імітації.

С. 78–79. Те, що не може належати ані до XII, ані до XV–XVI ст., а саме звороти *о пълку Игореве, Игоря Святъславлича* — запропоновано вважати «несущими трудноуловимую эмфазу».

С. 85–86. *Подпръся і пльночи Слова* — помилкове написання, замість вірного *подперся* та *полночи*, і саме така гіперкорекція є характерною для рукописів XV–XVI ст. Як уже відзначалося, помилки гіперкорекції не мають свідчити про автентичність *Слова*, адже імітатор міг працювати переважно з рукописами XV–XVI ст. і звідти отримувати уявлення про правопис.

С. 88–91. При статистичних підрахунках з трьох пунктів у першому випадку текст *Слова* поділений на дві частини, з 1 по 56 рядки, і з 57 по 218. У другому на три частини, 1–54, 55–127 і 128–218. У третьому випадку також на три, але з 1 по 134, 135–183, 184–218. Звичайно при статистичних порівняннях вважається за необхідне витримувати одну систему поділу.

25 Така гіпотеза існує: Франчук В. Ю. *Киевская летопись. Состав и источники в лингвистическом освещении*. К., 1986. Проте у посланнях та промовах Ізяслава Мстиславича до його брата Ростислава Мстиславича, вміщених під 1147, 1151 й 1152 рр. йдеться про те, що Ростиславу належить Новгород (*тамо оу тебе новгородци и смоляне...*), пор. 347I, 359I, 422I, 455I. Що є явним анахронізмом, оскільки Новгород належав Ростиславу лише з 1154 р. Ще за життя Ізяслава новгородці вигнали його сина Ярослава й посадили Романа Ростиславича (!), що, до речі, не свідчить про гармонійні взаємини братів, як їх захоплено описує *Київський звід*. Перед тим Новгород належав Святополку, брату Ізяслава, з 1148 по 1154 рр. — його сину Ярославу. Очевидно, заяви у промовах та листах Ізяслава до Ростислава — пізні творіння часу київського правління Ростислава Мстиславича чи навіть Рюрика Ростиславича, замовника *Київського зводу*.

26 У Хлебниковському, з його нормативним правописом, більшість з них виправлені. Пор.: 636I *бляшетъ* (Хлебн *бляше*), *мольяшетъ* (Хлебн *мольяше*); 637I *мольяшетъ* (Хлебн *мольяше*), *бляшетъ* (Хлебн *бляше*), *можяхутьъ*; 638I *идяхоуть* (Хлебн, с великим юсом, *идяху*), *бяхоуть* (Хлебн *бяху*), *бяхоуть* і т. ін. Форма була настільки звичною, що один з переписувачів Іпатіївського списку навіть зробив помилку, пор.: 644I *ношахоуть роусъ* — Хлебн *но наших роуси* (продовження фрази — *съ 15 моужъ оутекиши*, в Іпатіївському вираз немає смислу).

С. 114. Автор пише, що в Іпатіївському списку відсутня орфографія південнослов'янського типу. Це не зовсім так. Повного набору, як це є, напр., у Хлебниковоському, немає, пор. однак, написання з ь на закінченні слова: 21 *Ватрь*, 1391 *грѣкъ*, 1501 *Смолнескъ*, 2031 *четвергъ*, 4791 *Луческъ*, 5551 *рекъ*, 5621 *Рюрикъ*, 5731 *Смольскъ*, 5801 *какъ*. А замість я після голосної — у слові «кианы»: 3011, 3721, 3781, 4011, 4711, 5161, 5321, 5471, 5481 (2 р.). Пор. також 5541 *Андрѣа*, 5741 *крѣтъаны*, 6431 *хрѣтъаны*, 6741 *Дмитръа*. Зустрічається жод: 2351 *Звъждени* (Хлебн *З^движенъ*), 3651–3661 *ворожда* (4 р.), 3761 *ворождоу*, 4131 *Въздвиждени* (2 р., Хлебн *Въз^движено*), 4151 *Въз^движдень* (Хлебн *З^движе^н*), 4651 *Ѣждю*, 5071 *изъждениъ*, 5431 *вражда*, 5911 *тождъ*, 6141 *раждѣся* (Хлебн *ражежесея*), 6211 *приъждивахоуть*. Відсутні написання типу *плѣкъ*, але, разом з тим, автор ніяк не коментує такі написання *Слова*, як *мркнетъ* й *утрпѣ* (рядки 33, 136, за поділом Романа Якобсона). Едвард Кінан на підставі таких написань, а також заміни форм *плѣкъ* / *плѣкъ* у Катерининській копії та першому виданні *Слова* припускає, що у протографі було *плкъ*, *влкъ*, а більш звичного вигляду орфографії надали видавці (Р. 418 та ін.).

С. 119. Автор розглядає зв'язок *Слова* з фольклором. Час фольклорних записів не вказаний, хоча такі вказівки потрібні, з огляду на зворотні шляхи впливу. По-перше, можливим є вплив фольклорних творів на укладача *Слова*, і, по-друге, *Слова* на фольклор (напр., багато з українських народних пісень написані освіченою шляхтою, і матеріалом їм могли слугувати й слугували писані й друковані речі). Далі. На с. 279–280, заперечується задекларований Едвардом Кінаном принцип відсторонення джерел, записаних після 1800 р. Але Едвард Кінан чітко обгрунтував свою позицію. По-перше, фольклорні твори не завжди належать до сивої старовини. По-друге, в суспільстві існує потреба у таких текстах, як *Слова* чи *Краледворський рукопис*. А відповідно, знаходиться маса полум'яних, цілком безкорисливих захисників, що творять автентичні свідчення.

С. 127. Аналізується співвідношення *Слова* та *Задоници*. У *Задоници*: *Лутчи бо нам братие*. У *Слові*: *Не льпо ли ны бяшетъ братие*. Автор пише про те, що *нам* — новіша форма, ніж *ны*. Втім, у книзі Кітана відзначена ще одна текстуальна паралель, у *Київському зводі*: *А льпо ны было братье ... поискати о(т)ць своихъ и дѣдъ своихъ пути*²⁷.

С. 130–132. У *Слові*: *О Руская земле, уже за шеломянемъ еси* (у рядку 32; у рядку 47 — *не шеломянемъ еси*), а в *Задоници*: *Руская земля топервое еси как за царем Соломоном побывала*. А. А. Залізник вважає, що у *Задоници* читання явно вторинне, і варіант *Слова* з нього виведений бути не може. Здається, треба враховувати, що у першому виданні *Слова* наведений коментар: за Татіщевим, «Шеломянь — село на окраине Переяславской земли». Це пояснює читання *шеломянем* замість нормативного давньоруського *шеломенемъ* (яке автор намагається пояснити, виходячи з інших міркувань; див. с. 80). До речі, якщо прийняти читання *Слова*, виходячи з його давньоруського походження, тоді незрозуміло, що це за *шеломя*, і чи мало пагорбів у Руській землі? Сенс цей вираз має для того, хто чи-

27 Див. Keenan, *Josef Dobrovský and the Origins*, p. 155. В Іпатіївському читається під 1170 р., 5381.

тав статтю *Іпатіївського літопису* 1184 р., де *шоломя* згадане саме в описі битви з половцями, або хоча б опис Куликовської битви з *Никонівського літопису*. Вже друга згадка Київського зводу, під 1151 р., не дає такого розуміння, оскільки йдеться про бій між своїми, між двома руськими князями. А якщо читання спирається на Татіщева, значення іще чіткіше: ось уже проминули кордони Руської землі²⁸. До речі, оскільки *шеломя* є у пізньому *Никонівському літописі* і в Татіщева, це має означати, що слово привертало увагу людей XVI–XVIII ст.; було провокативною загадкою, яка вимагала витлумачення.

С. 158–159. «А уж как он (укладач *Слова* — Т. В.) сумел добраться до Супрасльської рукописи или до эпитафии Мостича, это мы не берёмся даже угадывать». Йдеться про дивне перерахування розрядів воїнів чернігівського князя Ярослава Всеволодича у *Слові*, де в тому числі згадані *бьяля*. Епітафія Мостича — болгарська стела X ст., де присутнє складне слово *черногубьяля*. Однак рідкісне слово *бьяля* знайдене не тільки у Супрасльському рукописі X ст., а й у пізньому *Єрмолинському літописі*, до якого мав доступ Добровський.

С. 160–161. Коментується слово *русичи*. Автор пише про те, що, в принципі, це можлива для давньоруського часу конструкція. Наводить низку аналогічних позначень: 1) збірні: *русь, емь, югра*; 2) з суфіксом *инь*: *русинь, литвинь*; 3) з суфіксом *ичь*: *нъмчичь, югричи, берендичи*; 4) вирази типу *русьсци сынове*. Треба відзначити, що з низки прикладів, наведених для 3-ї категорії, лише для слова *югричь* маємо паралельне збірне *югра*, тоді як для *берендичей, нъмчичей, кривичей* та ін. такого немає. У книзі не вказаний час появи слова *югричь*. Можливо, автор спирається на певні рідкісні свідчення, але їх не наведено. Із загальновідомих можна зробити висновок, що у ранніх текстах наявне тільки збірне *югра*, а *югрици* вперше згадуються у статті 1445 (6953) р. *НПЛ* молодшої редакції. Далі, на думку автора, вираз *русьсци сынове* експлікує смисл слова *русичи* («некоторую торжественность или поэтическую окраску»). Однак *русьстии сынове* — калька біблеїзму *Израилеви сынове*, і це чітко простежується за давньоруськими пам'ятками XI ст. Смісл невідомого з автентичних текстів *русичи* цей вираз експлікувати не може. Єдиний випадок, коли хтось би міг запідозрити форму *русичи* — з Галицько-Волинського літопису за Іпатіївським списком. За умови, що було врахо-

28 До речі, у XII ст. *шеломя* часто писали як *шоломя*. Під 1151 р. у *Київському зводі*, 4351, Іпат *шоломя* / Хлебн *соломья*; під 1184 р., 6351 Іпат *шоломя* / Хлебн *шомья*, 6361, *по шоломени* / Хлебн *посольмине*. Тобто варто б пояснити не лише варіації у закінченні, а й заміну в корені, яка, судячи з різночитань, викликала утруднення в писців. *Шоломя* згадане також в оповіді про Куликовську битву з *Никонівського літопису*, 6889 р.: *Выступиши татарская сила на шоломе и поидоша съ шоломяни; Нечестивый же царь Мамай... взыде на мьсто високо на шоломя и ту стана* (цих виразів бракувало в попередніх версіях, у *Софійському першому літописі* та ін.). Цитати з *Никонівського* частково наведені в ССПИ, 6, 177. Крім того, одне з різночитань *ПВЛ* дозволяє припускати, що подібні виправлення (з «Соломон») за смислом — річ можлива. Див. різночитання 199Л–190Л. У Радзивилівському та Хлебниковському списках тут *посломь*, Московському академічному — *сломь*, у Лаврентіївському та Іпатіївському — *соломону*. Оскільки для Лаврентіївського та Іпатіївського ніколи не припускалася наявність контамінації, не виключено — це давня помилка протографа, а в Радзивилівському, Академічному та Хлебниковському — виправлення за змістом. Щоправда, існує інша можливість — спільної помилки у двох старших списках *ПВЛ*.

ване цокання й зроблена невеличка корекція виразу. Маю на увазі вираз *роусци и нѣмци* під 1287 р. Судячи з того, що у Хлебниковському в цьому місці *роус* (з виносним *с*)²⁹, в Іпатіївському помилка писця, викликана словом *нѣмци*, що знаходиться поряд. До речі, у першому виданні *Слова* є і написання *русичи*, і, з цоканням, *русици*. Тим часом, автор робить категоричний висновок: «Гипотеза об отсутствии слова *русичи* с лингвистической точки зрения слабая».

С. 265. «Затмение солнца, изображённое на суперобложке книги, недвусмысленно говорит читателю: солнце древней русской словесности отныне ушло во тьму». Треба сказати, це індивідуальна, а не обов'язкова асоціація, можуть виникнути й інші. Скажімо, такі: порівняння ролі затемнення у двох текстах: загальної схеми *Слова* й літописної повісті про похід Ігоря у *Київському зводі*. У *Київському зводі*: сварка двох князів, новгород-сіверського Ігоря Святославича й переяславського Володимира Глібовича — нехристиянська поведінка Ігоря під Переяславом — похід і знамення, затемнення сонця — зухвалість чернігівських князів (знамення не взяли до уваги) і покарання, загибель війська — каяття Ігоря, в тому числі за злодіяння під Переяславом, — страждання Руської землі, в тому числі Володимира Глібовича та переяславців, — й, нарешті, прощення, Боже провидіння й повернення у Руську землю. У *Слові*: зіяюча відсутність християнської топіки. Ані гріхів, ані Божої перестороги-затемнення, ані покаяння, ні прощення. Затемнення — тільки дурна прикмета і привід намалювати картини природи, також вкрай нехарактерні для автентичних давньоруських текстів. (У жодному з описів знамень, в тому числі затемнень, не бере участі одухотворена природа).

С. 271. А. А. Залізняк визначає загальну спрямованість книги Едварда Кінана. Це, на його думку, пошук богемізмів та слідів діяльності Добровського. Подані таким чином напрями дослідження звужені. Зокрема, не згадано про походження фольклорних творів (при тому, що автор у своєму місці заторкує зв'язок *Слова* з фольклором); про характерні літературні риси модерних підробок епохи передромантизму; про дехристиянізацію та романтичне язичництво; про проріхи в легенді *Слова*, анахронізми і роль літератури осіанівського гатунку в національних культурах... Здається, це суперечить задекларованій об'єктивності.

С. 292. Аби довести марність спроб відшукати богемізми, з яких читання *Слова* випливало б з необхідністю, автор випишує приклади з берестяних грамот і чеської паралелі. Серед них названі *вѣтьргнутися*, яке є не тільки в берестяних грамотах, а й у перекладі *Історії Іудейської війни* Йосифа Флавія, та *прилбица*, згадуване в записах за XII ст. у *Лаврентіївському* та *Іпатіївському* зводах. А вище, на с. 284, як слово, що зустрічається виключно у грамотах, назване *всписати*, хоча воно неодноразово зустрічається в *Александрії Хронографічній*³⁰.

С. 292–293. Про смислові чехізми — тобто такі слова, які мають однакове звучання у давньоруській та давньочеській, але набули різного значення — автор

29 905І, прим. 20.

30 Окрім того, праця А. А. Залізняка «Древненовгородский диалект», 2004, на яку він посилається, і на с. 284–285 рецензованої книги подає вибірку прикладів з неї, містить список слів, які, на думку вченого, не зустрічаються або вкрай рідкісні поза масивом берестяних грамот.

пише: «Так, мы узнаём, например, что в чешском значении (или с чешским оттенком значения) в *Слове* употреблены слова... *гнѣздо*, ... *трудъ* ‘страдание, горе’, *трудный* ‘горестный печальный’, *хоть* ‘супруга’... И все только потому, что их нет в современном русском языке или они употребляются в другом значении». Далі йдеться «о совсем уж обычных русских словах», серед яких назване *прыскати*. Схоже на те, автор висловлюється занадто категорично. Напр., звернувшись до «Материалов» Срезневського, можна відзначити, що на *трудный* «печальный» лише один приклад, та й той зі *Слова*, 3, 1009. Значення *трудный* «печальный» не фіксується й «Старославянским словарем», тобто його не можна віднести до праслов'янської спільності. Те саме стосується *хоти* «супруги». В Срезневського посилання на *Слово*, решта прикладів, стосується значення «наложница»; тотожна ситуація з *прыскати* (пор. 3, 1389; 2, 1615). Судячи з цього, розбіжність давньоруського і чеського значень все ж таки існує. Обстоюючи раннє значення *гнѣздо* ‘нащадки’, А. А. Залізняк пише про те, що Всеволод Юрійович іменувався «Велике Гніздо». Наскільки дозволяють це визначити свідчення текстів, тільки у пізньому середньовіччі, й така асоціація характерна швидше для модерної людини. Здається, назвисько «Велике Гніздо» одним з перших з'являється у статтях, вміщених перед Комісійним списком *НПЛ* молодшої редакції: «Сиче родословятся велицѣи князи русьстии»³¹. Едвард Кінан відзначає, що *гнѣздо* у значенні ‘нащадки, діти, родичі’ зустрічається у *Задонщині* та *Сказанні* (Р. 250), і не є характерним для раніших текстів. І принаймні, укладачі *Словаря XI–XIV вв.* підтверджують цю його думку (т. 2, с. 341; у *Словаре XI–XVII вв.* — приклади лише із *Задонщини* та *Слова*, т. 4, с. 43–44).

С. 299. А. А. Залізняк коментує рядок з наведеної Едвардом Кінаном пісні з чеської граматики Яна Благослава 1571 р.: *Dunaju, Dunaju, čemu smuten tečeš?* Рядок являє собою паралель до тексту *Слова*: *рѣкы мутно текуть*. Прикметною є ремарка: «в этой грамматике песня названа “украинской”». Такий коментар, імовірно, повинен означати, що ‘українська’ — то не чеська. Але для закінчення XVI — початку XVII ст. *украинский* ще не стосується України в сучасному значенні (для цього використовувалися інші позначення, *черкасы* та ін.). Можливо, маємо справу з давнім значенням «окраинный». Таким, як у перекладі *Історії Іудейської війни* Йосифа Флавія, де вміщено про *Иерихонские Украины*, або в *Київському зводі*, де Переяславську землю — окраїну Русі — названо *Украиною*.

Там можна побачити, що *добр здоров* є прикладом з грамот, тоді як у *Київському зводі* є два подібних вирази, у *Галицько-Волинському літописі* — іще два. *Пронесе* (*пронесе думу его*) вміщене у *Галицько-Волинському літописі*, і т. д.

- 31 Див.: *НПЛ*. С. 465–466: *Ярославъ роди Всеволода. Всеволод роди Володимера. Володимеръ роди Мономаха. Мономахъ роди Юрья. Юрь роди Всеволода Великого Гнѣзда*. Тут таки далі згадані *сынове Юрьевы Долгие Руки... Андрѣи Боголюбьскыи...* У коментарях до *НПЛ* відзначається, що вірний варіант *Всеволод роди Володимера Мономаха* читається у збірнику Авраамки (XV–XVI ст.). Та в *Літопису Авраамки* «Сиче родословятся...» повторене. У першому варіанті, справді, читаємо *Всеволодъ роди Володимира Мономаха. Мономахъ роди Юрья*. А в другому видавці збірника вказують, що в рукопису так само, як у *НПЛ*: *Володимеръ роди Мономаха*, пор. ПСРЛ 16: 261; стб. 307, прим. 3. Судячи з усього, генеалогічні зв'язки були переплутані у протографі цього тексту, «роздвоївся» Володимир Мономах, що свідчить про односторонньо пізній час створення.

С. 302. Коментується запропоноване Едвардом Кінаном читання *Се Уримь*³² *кричать под саблями...* Автор пише про те, що нове рішення ненадійне, і традиційне *Се у Римь кричать...* — краще. При тому неповний власне лінгвістичний коментар. Скажімо, Кінан пише про те, що втрата суб'єкту не є характерною для давньоруського періоду, якщо дієслово присутнє у такій формі. Репліки професійного лінгвіста на це твердження немає. Крім того, А. А. Залізняк відзначає, що для традиційного прочитання необхідна не назва *Римовь* чи навіть *Римь*, а *Римы*. Та вже слово *Римь* є вченою реконструкцією, прийнятою, скоріше за все, тому, що вона є зручною для тлумачення *Слова*. В Іпатіївському списку пишеться *Римовуви* (літера *v* над закресленою *u*), тобто писець починав писати як *Римову*, але виправився. Другого разу вже впевнено написав *Римовь*. Так само, *Римовь* (*идохом ... за Римовь*) згаданий і в *Повчанні* Мономаха. Пор. також у Хлебниковському списку *римв'ци*, а не *римвичи*³³.

Книга А. А. Залізняка надзвичайно важлива тим, що випробовує межі лінгвістичних методів. Наскільки можна судити, результати виявляються неоднозначні. Автор пообіцяв на початку книги обговорити усе коло аргументів, навіть такі, що звичайно не артикулюються. Однак книзі бракує обговорення методичного інструментарію. Можливо тому власний підхід автор сприймає як самозрозумілий та єдино можливий. Насправді ж на створення фальсифікату, як і на його викриття, можна дивитися й з діаметрально протилежної перспективи. У ній, цій перспективі, зібрані автором докази автентичності перетворюються на свою протилежність. Загалом праця видатного російського лінгвіста демонструє обмежені можливості лінгвістичних методів у вирішенні проблеми фальсифікації чи автентичності тексту. Впевненість у своїй правоті і неправоті опонента поки що є (а, можливо, залишиться назавжди) предметом віри.

Тетяна Вілкул

32 Урим — деталі єфоду, з гебр. урим і тумім, див. Keenan, *Josef Dobrovský and the Origins*, р. 312–323, 399.

33 Оскільки в Іпатіївському списку цокання і багато «зайвих» з точки зору пізніх переписувачів ерів, які часом намагалися виправити, імовірнішим буде припущення, що у протографі було «римвьци» (римвьци — римвичи). Пор.: 647–648I (у Хлебн обидва рази Римовь). *Римову-Римови* — 647I, вар. в. Стосовно *Повчання* Мономаха див. 249J; якби мало читатися «Римь» чи «Римь», тоді було б «за Римь», «за Римь», а не *за Римовь*. Щодо «зайвих» ерів: *коли си нь будеши* (нь зам. ни), *Стьславь* (зам. Стославь) та ін.

Як видається, можна запропонувати також кон'єктуру *богатыри* (*бг^mри*). У паралельному тексті *Задонцини* згадані саме богатырі: *А тем руским богатырем под ранами*. Слово *богатыри* зустрічається у Галицько-Волинській частині *Іпатіївського зводу*, й імітатор зі спокійною душею міг його використовувати. До сучасного варіанту могла призвести зорова помилка. Відомо, щоб зробити помилку, достатньо 2–3-х спільних літер (слова близькі у написанні з виносними, *бг^mри* — *оуриⁿ*, надрядкове *m* нагадує надрядкове *n*, надрядкові, до того ж, часто писалися ближче до середини слова). Якщо прийняти такий варіант, з'явиться суб'єкт, фраза стане ближчою до *Задонцини*, а зміст буде цілком прозорим: *Се, богатыри кричат под саблями половецькими, а Володимир* (Глібович) *под ранами*.

Иванов С. А. *Византийское миссионерство: Можно ли сделать из «варвара» христианина?* М.: «Языки славянской культуры», 2003. 376 с. [Studia historica].

Історія візантійського місіонерства досі була розроблена лише в окремих сюжетах. С. А. Иванов поставив собі за мету дати систематичний огляд місіонерської діяльності візантійської церкви не тільки для того, щоб зібрати розрізнений матеріал, але й для того, щоб відповісти на низку суттєвих питань, головне з яких заявлене в підзаголовку до книги: «Чи можна зробити з варвара христианина?» Чому візантійці займалися місіонерством? Чому найважливіші їх досягнення (місія Константина Філософа, хрещення Русі та ін.) фактично проігноровано тогочасною думкою? Чому, попри серйозні масштаби місіонерства, Візантія прогнала змагання західній церкві?

Відповіді автор шукає в амбівалентному ставленні візантійців до місіонерства. Основною його причиною С. А. Иванов вважає «глибинне призи́рство до варварів греко-римської культури», так що відповідь на поставлене в заголовку запитання — негативна: навіть християнство ніколи не зможе перетворити варвара на христианина. Автор вперше розглядає візантійську місію не з перспективи народів, що прийняли християнство від Візантії, а з перспективи імперії.

Для русистів особливо цікавими виявляться розділи книги, присвячені місії IX ст., а також хрещенню Русі.

О. Т.

Данилевский И. Н. *Повесть временных лет. Герменевтические основы изучения летописных текстов.* М.: «Аспект Пресс», 2004. 383 с.

Книга Ігоря Миколайовича Данилевського присвячена проблемам інтерпретації давньоруських текстів. *Повість временних літ* стала полігоном, на якому випробовується новий перспективний метод інтерпретації. Сам дослідник називає цей метод центонно-парафразним, від лат. *centones* — вірші, зроблені на зразок мозаїки, з рядків попередників. Однією з головних ознак, за якими давні твори відрізняються від сучасних, є наявність у них явних та прихованих цитат з Біблії, повчальної, гномічної (тобто притч, збірників афоризмів) літератури. Запропонований автором метод дає нове розуміння інтенцій давньоруських книжників, смислу запозичених текстів, пов'язаності їх з оригінальними фрагментами тексту.

Книга складається з п'ятьох глав. Перша глава — «Методологія і методика герменевтичного аналізу літописних текстів» (с. 32–76). Йдеться про проблеми розуміння й нерозуміння літописних текстів, подається огляд герменевтичної літератури. В останньому розділі цієї глави описується власне центонно-пара-

фразний метод. Друга глава — «Повість временних літ: історія тексту та джерела» (с. 77–134). Пропонується огляд історії укладання *Повісті временних літ* згідно з реконструкцією О. О. Шахматова та інших дослідників, а також огляд джерел ПВЛ: усних, перекладних хронографічних та біблійних; останні є предметом спеціальної уваги дослідника. Глава третя, «Семантичний аналіз сюжетної оповіді Повісті временних літ» (с. 135–183), містить аналіз кількох ключових сюжетів — легенди про хазарську данину, про Віщого Олега, Ольгу, що «переклюкала» візантійського імператора та ін. Автор зміг підшукати біблійні паралелі до кожного з сюжетів, і намагається віднайти смисл, який вкладався в них давньоруським книжником. Глава четверта, «“Хронотоп” Повісті временних літ» (с. 184–234), присвячена головним часовим та просторовим характеристикам ПВЛ. Вірніше, символічному значенню таких вказівок. П'ята глава, «Задум Повісті временних літ та соціальні функції давньоруського літописання» (с. 235–270), підводить читача до однієї з головних ідей автора. І. М. Данилевський вважає, що літописи писалися як «життєві книги» й розраховані були на одного головного читача — Бога.

Книга написана переконливо, і разом з тим захоплююче. Аналіз семантики конкретних сюжетів дозволяє автору піднятися до таких узагальнень, як мета написання та адресат *Повісті временних літ*. Зрозуміло, інтерпретації складного тексту ПВЛ, із залученням біблійних та хронографічних паралелей, завжди будуть містити певні спірні елементи. Можливо, згодом підшукать ближчі джерела запозичення. Скажімо, не лише текст Біблії, а текст конкретних книг, що прочитувалися на службі — *Паремійника*, *Євангелія-Апракос* — чи навіть списків, відомих у слов'янській рукописній традиції. Можливо, реінтерпретовано буде хід роботи книжника з його джерелами. Автор іноді припускає дуже складний хід думки літописця, й не виключено, асоціації наших давніх колег були дещо прямолінійнішими. Проте книга І. М. Данилевського — це та основа, від якої відштовхуватимуться у подальших дослідженнях. Претензії можна висловити лише до оформлення: усі примітки винесені на закінчення тексту, і немає списку літератури та покажчиків. Поза тим, можна побажати історикам, філологам та усім, хто цікавиться Давньою Руссю, приємного читання.

Г. В.

The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation and Paradosis, ed. by Donald Ostrowski (Cambridge, Mass., 2003) [*Harvard Library of Early Ukrainian Literature*, vol. X, part 1–3]

Попри свою гучну славу, *Повість временних літ* видається нечасто, а в такому обсязі й за такими принципами, як у підготовленому Дональдом Островським виданні, не публікувалася ніколи.

Виданню текстів передуює обширна передмова автора, у якій він викладає претензії до традиційно практикованої в російській науці «текстології». На думку Д. Островського, це дисципліна, дуже аморфно визначена в теоретичному відношенні. Вона переважно складається з низки прийомів роботи з текстами, що виникли й закріпилися традиційно. На думку Д. Островського, дефекти «текстології» (*Textology*) безпосередньо позначилися на дотеперішніх спробах публікації тексту *Повісті временних літ*: на відборі основних списків, на підведенні варіантів, на реконструкції початкових читань. «Текстології» автор протиставляє «критику тексту» (*Text Criticism*), дисципліну, яка практикується в західній науці. Саме теоретичні принципи «критики тексту», вважає Д. Островський, дозволяють уникнути багатьох вад дотеперішніх видань тексту ПВЛ та студій над ним, а, крім того, підготувати «теоретично правильне» видання. Автор пропонує власну стему списків ПВЛ, що мусить служити дороговказом для відбору читань.

Власне видання тексту являє собою порядкове зіставлення основних списків ПВЛ (Лаврентіївського, Троїцького, Радзивилівського, Московсько-Академічного, Іпатіївського та Хлебниковського), попередніх видань ПВЛ (Бичкова, Шахматова та Лихачова), а також «Парадосис» — запропоноване редактором оптимальне читання. «Рядки» та їхня нумерація визначаються за виданням *Лаврентіївського літопису* Карським у I томі ПСРЛ (1926). Передача текстів основних списків здійснена з безпрецедентною ретельністю. Претензії можна адресувати переважно до «Парадосису», адже він, як і кожна реконструкція, найбільш вразливий для критики.

Теоретичні засади видання та їхнє практичне застосування вже стали предметом детального обговорення (див.: Татьяна Вилкул. Текстология и Text-kritik. Идеальный проект. *Paleoslavica* (2004, vol. XII, no 1), pp. 171–203), що звільняє від необхідності вдаватися до цього в короткому огляді. Утім, навіть відзначені критикою хиби видання (зрештою, нефатальні) не можуть скасувати того факту, що третомне видання ПВЛ стане незамінним довідником для всіх, хто професійно займається дослідженням її тексту, для тих, хто користується текстом ПВЛ в історичних дослідженнях, а також усіх, хто звертається до нього принагідно. Незручне для суцільного читання тексту й загромождке, видання Островського тим не менше дозволяє наочно уявити собі історію тексту й його головні відмінності в основних списках. Стимулюючи дискусії навколо історії ПВЛ й пропонуючи матеріал для них, підготовлене Д. Островським видання обіцяє стати обов'язковим довідником й каталізатором подальших студій найважливішої літописної пам'ятки Східної Європи.

Пріцак Омелян. *Походження Русі. Том II. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. [Київська бібліотека давнього українського письменства. Студії. Том III]* К.: Вид-во «Обереги», 2003. 1303 с.

З великим запізненням після виходу українського перекладу першого тому (але раніше від свого англомовного оригіналу) побачив світ другий том монументальної праці Омеляна Пріцака «Походження Русі». За якоюсь іронією праця сучасного дослідника продовжує виходити в серії *Київська бібліотека давнього українського письменства*.

Другий том присвячено скандинавським сагам. Як можна здогадуватися, вони цікавлять автора «Походження Русі» як джерела з історії Східної Європи та Русі. Утім, читач отримує значно більше, ніж очікує: огляд усіх скандинавських саг (незалежно від того, чи містять вони якісь відомості, дотичні до історії Русі); огляд історичного розвитку територій навколо Балтійського моря (включно з кліматом та географією, мореплавством, етнографією); огляд виникнення та ранньої історії державних структур Скандинавії.

Структура книги надзвичайно складна: вона складається з чотирьох частин, поділених на книги, поділених на глави, поділених на розділи, що складаються із нумерованих підчастин, що своєю чергою містять невідзначені у «Змісті» параграфи.

Дуже мало в усьому цьому сюжетів, які б стосувалися власне Русі. Переважно, вони зібрані у частині четвертій: «Екскурси». Тут знайдемо екскурс I «Слов'яни та авари», II — «Коли і як галльські рутени вступили на арену світової торгівлі», III — «Схід зустрічає Захід», IV — «Чи араби звали вікінгів “магами”?», V — «Раданія і Русь», VI — «Шлях із варяг у греки» да додаток до нього, VII — «Про хронологію Олава Трюгвасона та Володимира Великого: порівняльна хронологія саги як історичне джерело», VIII — «Система правління за Володимира Великого та його зовішня політика», IX — «Погибоша аки обрѣ», X — «Звідки прийшов літописний Рюрик?». Як завжди у Омеляна Пріцака, ці розвідки наповнені цікавими та контроверсійними ідеями. Екскурси, як їм і належить, загалом мало пов'язані з основним змістом книги, та вони виправдовують її назву.

Книгу споряджено численими хронологічними та генеалогічними таблицями, а також тринадцятьма картами, що їх видавці полінувалися перекласти на українську мову.

Ймовірно, в цій книзі читач не знайде відповіді на питання про походження Русі. Він, проте, отримає перший в українській мові путівник по давньоскандинавських сагах та численній літературі про них, а також систематизований огляд різноманітних проблем ранньосередньовічної історії Скандинавії та Балтики.

Письменные памятники истории Древней Руси. Летописи. Повести. Хождения. Поучения. Жития. Послания: Аннотированный каталог-справочник / Под ред. Я. Н. Щапова. СПб.: Изд-во «Русско-Балтийский информационный центр “БЛИЦ”», 2003. 384 с.

На це довідкове видання, присвячене давньоруським писемним джерелам, науковці, передусім русисти, очікували давно. До його підготовки колектив Інституту історії СРСР АН СРСР (нині Інститут російської історії РАН) приступив ще у середині 80-х рр. минулого століття. Попередні проспекти видання, його словник, список пам'яток, відібраних для включення у довідник і пробні тексти були опубліковані у вигляді окремих брошур¹. Однак, через ряд зрозумілих обставин реалізувати цей видавничий проект раніше, на жаль, не видавалося можливим.

Анотована книга являє собою перший з черги том Довідника, задуманого як енциклопедичне видання у трьох томах. У даному виданні розкривається зміст 273 писемних творів X–XIII ст. Підготовлені авторитетним колективом авторів довідникові статті містять більшою чи меншою мірою вичерпну інформацію про зміст та стан вивчення конкретної пам'ятки, її датування та місце виникнення. У бібліографії до кожної статті вказуються наукові видання джерела, його переклади та основні наукові дослідження. Книга оснащена сумлінно укладеними покажчиками назв творів, імен, географічних та топографічних назв, шифрів рукописів, предметів та термінів (С. 321–370). Однак, ця «лоція», на жаль, читачу не стане у пригоді, бо не відбиває справжній посторінковий стан речей.

Структура довідника вдало продумана: статті розміщено в жанрово-тематичному порядку по групах, а усередині них — за тематичними підгрупами і хронологією. Таких жанрово-тематичних блоків у книзі вісім:

1. *Памятники историографии. Своды и летописи, входящие в их состав, летописные повести о наиболее важных событиях, византийские хроники с русскими статьями, повести и легенды о событиях на Руси, сказания о постройке и освящении церквей.*
2. *Хождения.*
3. *Поэтические публицистические произведения.*
4. *Перечни (индексы) лиц, епархий и пр.*
5. *Естественнонаучные произведения и учебные грамоты на бересте.*
6. *Риторические произведения: светские (княжеские) поучения, поучения церковных деятелей (авторские и анонимные) против язычества о христианской вере и обрядности и на другие темы, похвальные слова, слова и поучения о княжеском суде.*

1 Древнерусские письменные источники. Методические рекомендации. Под ред. Я. Н. Щапова. М., 1986; Древнерусские письменные источники. Информационные материалы к совещанию. М., 1988; Древнерусские письменные источники X–XIII вв. Под ред. Я. Н. Щапова. М., 1991.

7. *Агиографические произведения: княжеские и другие жития, жития Киево-Печерского патерика и Пролога, сказания о чудесах.*

8. *Послания светские (княжеские) и церковные, международные послания на Русь и из Руси, берестяные письма.*

Наступні випуски Довідника, згодом, повинні містити такі жанрово-тематичні блоки, як Гімнографічні твори, Кодекси й записи світського і церковного права, Канонічні твори, Написи на давніх рукописах та предметах, Написи-графіти на стінах, а також найповнішу інформацію про середньовічні та новочасні підробки давньоруських джерел.

В. Р.

Толочко П. П. *Русские летописи и летописцы X–XIII вв.* СПб.: Алетей, 2003. 296 с. (Серия «Славянская библиотека»)

Нова книга знаного українського археолога та історика своєрідно підсумовує багаторічні студії автора над літописною спадщиною Київської Русі.

Дослідник простежив витоки традицій історичної писемності на Русі, проаналізував питання хронології загальноруського і поземельного літописань, розглянув їх взаємовідносини та взаємозв'язки. Насичена цікавими авторськими спостереженнями та міркуваннями стосовно змісту, ідеологічної спрямованості окремих сказань, повістей і зводів, а також щодо визначення їх авторства, книжка П. П. Толочка відкриває перспективу для подальшого осягнення розмаїття давньоруської літописної традиції X–XIII ст. та суті цього видатного явища вітчизняної історії та культури.

В. Р.

Щавелева Н. И. *Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (книги I–VI): Текст, перевод, комментарий / Под редакцией и с дополнениями А. В. Назаренко [Древнейшие источники по истории Восточной Европы].* М.: «Памятники исторической мысли», 2004. 495 с.

Останні роки свого життя відомий російський полоніст Наталія Іванівна Щавелева (1946–2001) присвятила підготовці коментованого видання російського перекладу «Польської історії» Яна Длугоша. Відсутність до останнього часу у східноєвропейській історіографії окремого видання перекладу цього фундаментального узагальнення всієї польської історіографії XI — початку XV ст. неможливо нічим пояснити. Особливо важливе значення для історії Русі «Польська історія» Длугоша набуває з огляду на оригінальність свідчень невідомого нам руського джерела польського історика, що дозволяє значно доповнити обмежене

коло повідомлень давньоруських літописів, особливо з історії Галицької землі XI–XII ст. Хоча, як зазначає редактор, це перше російськомовне видання радше має сформулювати коло питань, які мають вирішити майбутні дослідники, аніж чітко охарактеризувати руські джерела «Польської історії».

Попри винесене на обкладинку єдине прізвище Н. І. Щавелевої, видання є колективною працею, адже Наталія Іванівна так і не встигла завершити розпочатої роботи. Працю із загальної редакції, звірки перекладу та доповнення коментарів взяв на себе О. В. Назаренко. Частину дослідження, присвячену кодикологічній характеристиці рукопису Длугоша та руським джерелам його «*Історії*», виконав Б. М. Клосс.

Виходячи з принципів серії «Древнейшие источники по истории Восточной Европы», у якій видано цю книгу, дослідники обмежилися переважно руськими повідомленнями Длугоша, що зосереджені переважно у книгах I–VI (у цій справі вони сперлися на перші три томи коментованого польського видання: Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae. Varsaviae, 1964–1973). Зосередившись, таким чином, саме на тих питаннях, що мають зацікавити саме русистів, дослідники здійснили спробу попередньо визначитись із питанням про невідомі руські джерела Длугоша. В історіографії висувалися припущення про використання Длугошем якогось протографу *Новгородського IV* та *Софійського I* літописів, гіпотетичний *Київський літопис X* ст. або 1238 р., гіпотетичний *Перемишльський звід 1225* р., *Московський літописний звід 1480* р. Б. М. Клосс, в свою чергу, такими визначив два втрачені нині літописні зводи: 1) Південноруський літописний звід першої третини XIII ст., пов'язаний із смоленським князівським кланом; 2) окремих смоленський літописний звід, який спирався здогадно на *Радзивилівський*, *Софійський Літописи*, правлені, в свою чергу, за *Новгородським IV* та *Новгородським I* літописами. Попри всю поверховість цього дослідження Б. М. Клосса (в книзі воно займає трохи менше 20 сторінок), його спостереження значно розширюють наші уявлення про коло руських джерел «Польської історії». Та й сам їх автор не ставить на цьому крапку, — адже й О. В. Назаренко кількома сторінками далі наголошує на небезпідставності поглядів й інших дослідників Длугоша.

Певна вибірковість видання не обмежується лише його тематичним обмеженням винятково руськими повідомленнями «*Історії*». Як ми вже вказували, це й певні хронологічні рамки — до монгольської навали, — яку видавці пояснюють принципами серії та внутрішньою структурою праці Длугоша (власне видання уривається кінцем шостого тому, хоча руські повідомлення є й далі). Так само поверховим є й коментар, який, як визначено у вступній статті, обмежений персоналіями та «початковими» текстологічними спостереженнями. Особливо слід відзначити, що значну частину коментаря було написано вже після смерті Н. І. Щавелевої О. В. Назаренком, який далеко вийшов за межі простого редактора посмертного видання, — навіть часто дискутуючи із авторкою.

Все це жодним чином не принижує значення цього першого східнослов'янського перекладу та коментаря «Польської історії» Яна Длугоша, який допоможе повноцінному включенню праці польського історика до кола джерел давньоруської історії, та відкриває нову сторінку у справі реконструкції його нині втрачених руських джерел.

А. П.

«История Иудейской войны» Иосифа Флавия. Древнерусский перевод. Изд. подготовили А. А. Пичхадзе, И. И. Макеева, Г. С. Баранкова, А. А. Уткин. М.: «Языки славянской культуры», 2004. Т. 1. 879 с.; Т. 2. 837 с.

Нове видання давньоруського перекладу *«Історії іудейської війни»* Йосифа Флавія робить доступним для читачів одну з найцікавіших пам'яток XII ст., що згодом увійшла до складу руських хронографів. Попередні видання, підготовлені І. М. Істриним у 1934 р. та Н. А. Мещерським у 1958 р., давно стали бібліографічною рідкістю. Московські дослідники видали текст за списком Архівського хронографа XV ст. (Н. А. Мещерський видавав за Віленським хронографом XVI ст., І. М. Істрин — за списками Окремої редакції, доповнюючи їх фрагментами з хронографів). Публікація включає передмову, слов'янський текст Історії Флавія (т. 1, с. 63–408), грецький текст (т. 1, с. 409–684; т. 2, с. 449–480), давньоруський покажчик слів (т. 1, с. 691–879; т. 2, с. 7–478), покажчик до хронографічних вставок (т. 2, с. 479–482), грецько-давньоруський покажчик (т. 2, с. 483–766), зворотний покажчик слів (т. 2, с. 767–837). Грунтовна передмова — «Слов'янська версія Історії Іудейської війни», — написана А. А. Пичхадзе, Г. С. Баранковою та І. І. Макеевою і складається з таких статей: «З історії вивчення пам'ятки» (с. 7–12); «Давньоруський і грецький тексти, доповнення давньоруської версії» (с. 13–19); «Граматичні особливості давньоруського перекладу» (с. 19–26); «Лексичні особливості пам'ятки й питання локалізації перекладу» (с. 26–39); «Історія Іудейської війни в Архівському хронографі» (в останній аналізуються палеографічні та графіко-орфографічні, діалектні риси списку та акцентуація, с. 39–55). На с. 56–61 вміщений список літератури. Слов'янський текст публікується рядок в рядок, літера в літеру. Нумеруються рядки і окремо — періоди, що відповідають періодам грецького тексту (за поділом видання В. Niese 1894 р.). Орфографія дещо спрощена. Розкриті лігатури, не відтворюються окремі літери, проте збережена давня пунктуація та акцентуація. Наведені найважливіші різночитання з Віленського хронографа та двох списків Окремої редакції XV ст., фонетичні й орфографічні різночитання не враховуються. Грецький текст подано з купюрами, які характерні для слов'янського перекладу, тобто випущений початок та деякі інші фрагменти. Однею з найцінніших частин

публікації є покажчики слів, які займають більш як половину обсягу публікації (попередні видання пам'ятки їх не містили). І. М. Істрін готував словники та дослідження, але не встиг їх опублікувати; Н. А. Мещерський навів лише словник «найцікавіших» слів. Давньоруський покажчик включає усі словоформи з граматичними позначками та грецькими відповідниками, якщо вони є. Грецько-давньоруський — вихідні словникові форми як для грецьких, так і для давньоруських слів. Не зовсім зручною є така побудова видання, коли давньослов'янський та грецький текст подані не паралельно, а окремо. Загалом же рецензована праця — на сьогодні одне з найкращих видань перекладних слов'янських пам'яток.

Г. В.

Пиотровская Е. К. *«Христианская топография Козьмы Индикоплова» в древнерусской письменной традиции*. СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2004. 247 с.

У книзі Олени Костянтинівни Піотровської розглядається історія вивчення та побутування у середньовічній руській традиції одного з популярних перекладних творів — *«Християнської топографії»* Козьми Индикоплова, грецького автора VI ст.

Вступ починається з безраднісної картини сучасної наукової моделі Всесвіту. Перша глава — «Історія вивчення “Християнської топографії Козьми Индикоплова” і завдання дослідження» (с. 12–51) — містить переказ змісту 12 книг твору Козьми, виклад історіографічного матеріалу та окреслює завдання роботи. Найзмістовнішою частиною другої глави, «Фрагменти “Християнської топографії Козьми Индикоплова” у давньоруській писемній традиції» (с. 52–90), є короткий огляд 42 списків, де вміщено фрагменти з *«Християнської топографії»*. Дослідниця робить висновок, що у наведених збірниках немає сталого конвою фрагментів Козьми, не збігаються межі уривків, простежується особливий інтерес переписувачів до другого Слова Козьми (де описується устрій Всесвіту, Ноев потоп та ін.). Третя глава — «Фрагменти “Християнської топографії Козьми Индикоплова” у Новгородській Кормчій та Толковій Палей» (с. 91–103). Крім названих у заголовці, наведені також фрагменти з Архівського Хронографу, де, на думку Істрина, представлений окремий переклад Козьми. Зроблено текстологічний аналіз одного з уривків, про ризу архієрея. На думку дослідниці, у *Новгородській Кормчій* присутній синтез різних текстів — *Амртола*, *Слова* Єпіфанія Кіпрського з *Ізборника* 1073 р., *Історії Іудейської війни* Йосифа Флавія, власне Козьми. Як гадає дослідниця, уривки *«Християнської топографії»* у *Толковій Палей* (XIII ст.), *Архівському Хронографі* (протограф — XIII ст.) та *Новгородській Кормчій* 1280 р. пов'язані з питанням перекладу пам'ятки. Заперечується теза про давньоболгарське походження перекладу. Четверта глава «Проблеми часу, місця перекладу та проникнення пам'ятки у давньоруську писемну культуру»

(с. 104–135) починається з такого застереження: «Вопрос о времени перевода сочинения Козьмы Индикоплова на древнеславянский язык останется открытым до тех пор, пока не будет выполнен текстологический анализ всех полных дошедших списков памятника. Однако и анализ сохранившихся фрагментов сочинения... может приблизить к решению этой проблемы» (дослідниці недоступні деякі зі списків). Натомість читачам пропонується огляд загальної проблеми перекладів з давньогрецької, від праць О. І. Соболевського до О. О. Алексеева та Ф. Томсона. Лише зі с. 120 починається власне виклад спостережень і висновків автора, зокрема над лексикою пам'ятки (що відзначається глибокою архаїчністю). Однак цей виклад знову переходить в огляд праць інших дослідників. Заторкуються маргіналії на полях синайських рукописів, грецького тексту Козьми XVI ст. та руського *Євангелія* XII–XIII ст. Питання часу та місця перекладу залишається нерозв'язаним. П'ята глава «“Християнська топографія Козьми Индикоплова” та давньоруська духовна культура» (с. 136–186) присвячена майже винятково творам старця Філофея та виникненню ідеї «Москва — третій Рим». Побічно заторкуються проблеми перетину твору Козьми, писань Філофея та Азбуковників. Майже весь обсяг займає реферативний виклад праць В. Малініна, Л. С. Ковтун, М. Б. Плюханової та ін. У додатках вміщено фрагмент тексту «Християнської топографії» з рукопису Архіву Санкт-Петербурзького інституту історії РАН з перекладом.

Загалом книга відзначена ухилом у реферативність. Свої погляди дослідниця часто викладає між рядків переказу чужих праць, або ж в останньому абзаці кожного з розділів.

Т. В.

Пелешенко Ю. *Українська література пізнього середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.). Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції*. К.: ПЦ «Фоліант», 2004. 423 с.

Книга Ю. В. Пелешенка присвячена літературі XIII–XV ст., що побутувала на території, яку займає сучасна Україна (або атрибутується автором як така, що походить з цієї території). У дусі традиційної історіографії література трактується як українська. До дослідження були залучені як оригінальні, так і перекладні пам'ятки. Книга складається із вступу та шести розділів. У вступі, що має широку назву «Основні проблеми дослідження української літератури пізнього Середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.)» (с. 3–11), подається огляд головних труднощів, із якими стикається дослідник літератури цього періоду. Це, зокрема, мимовільна модернізація літературного процесу, механічний поділ літератури на перекладну та оригінальну, а також, у випадку із українською літературою — неможливість відрізнення від тогочасної білоруської. Тут же Ю. Пелешенко

визначає ті підходи та методи, які потрібно застосовувати при дослідженні української літератури даного періоду. У першому розділі: «Літературний процес другої половини XIII–XV ст.» (с. 12–55) подається загальний огляд тих пам'яток, які й складають (на думку автора) корпус української літератури кінця XIII–XV ст. Літературний процес умовно поділяється на два періоди: середина XIII — середина XIV ст. та середина XIV — кінець XV ст. Ці періоди аналізуються у двох відповідних підрозділах (сс. 13–33 та 33–55). Попри заяву про неприпустимість поділу на перекладну та оригінальну, автор виходить саме з нього. У першому підрозділі згадані оригінальні пам'ятки: *Галицько-Волинський літопис*, *Слово о погыбели Рускыя земли*, *Життя* Михайла Чернігівського та Олександра Невського, «*Слово о Лазоревім воскресінні*»; перекладні: *Измарагд*, *Пчела*, *Златая Чепь*, *Тлумачна Палея*, *Иудейський хронограф*. Цей період характеризується продовженням традицій києво-руського письменства. Другий період, на думку автора, характеризується широкими зовнішніми впливами — болгарськими, сербськими тощо. Тут так само вжитий принцип поділу пам'яток української літератури на оригінальні (сюди потрапили, крім творів митрополитів Кіпріяна, Григорія Цамблака та Фотія, «*Литовсько-білоруський літопис*» разом із «*Похвалою Вітовту*» — усі пам'ятки створено поза територією України, та й українських списків годі шукати), та перекладні (Діоптра, Шестоднев тощо). Розділ другий — «Категорії гріха, кари Божої, каяття і спасіння в українській літературі XIII–XV ст.» (с. 56–154) — найбільший з усієї книги. У невеличкому вступі до розділу Ю. Пелешенко, посилаючися на Ж. Ле Гоффа та М. Бахтіна, пише про категорії гріха, кари та ласки Божої як фундаментальні для середньовічного суспільства. «На Україні-Русі» каталізатором розвитку цих категорій, на думку автора, стала монголо-татарська навала. У підрозділах аналізуються пам'ятки деяких авторів: Серапіона Володимирського (1. «Серапіон Володимирський — “сумління епохи”» (с. 62–79)); митрополитів Кирила II та Максима (2. «Творчість київських митрополитів Кирила II та Максима» (с. 79–84)); св. Петра Ратенського (3. «Безперервність розвитку українського письменства: митрополит св. Петро (Ратенський) як письменник» (с. 84–92)). Другий розділ присвячено загальним мотивам (підрозділи: «Покутницькі мотиви в українській словесності» (с. 92–126); «Відгомони хтонічного культу в українській словесності» (с. 126–135) та «Очікування Апокаліпсиса» (с. 135–154). В останніх підрозділах Ю. Пелешенко детальніше зупиняється на зв'язку літератури, фольклору та біблійних мотивів, аналізуючи апокрифічні твори («Епістоля небесна», «Сон Богородиці», «Плач землі» тощо), а також твори із апокаліптичними інтенціями. У розділі третьому — «Туга за Раєм» (с. 155–187) — автор розглядає твори, де описувався рай («*Олександрія*», «*Ходіння Аганія*», «*Житіє Макарія Римського*» та ін.) та намагається деконструювати образ раю. Розділ четвертий: «Духовні течії пізнього Середньовіччя і література» (с. 188–257), присвячено впливам богомільської ересі, ісихазма та ересі «ожидовілих» на літературу XIII–XV ст. До писемних пам'яток автор додає фольклорні джерела. Не обійдено увагою й унійні події

кінця XV ст. Цьому присвячено п'ятий розділ книги — «Проблема єдності Церкви в українському письменстві XV ст.» (с. 258–305). Заключний, шостий розділ — «Тенденції розвитку української літератури пізнього Середньовіччя» (с. 306–318) — підбиває підсумки книги.

Період XIII–XV ст. все ще лишається «чорною плямою» для української історіографії. Однак книгу Ю. Пелешенка можна рекомендувати тільки як «перше наближення» до проблеми. Для незнайомих із літературою того часу стануть у пригоді переповідані Ю. Пелешенком близько до тексту джерела. Однак не варто захоплюватися — пам'ятками української літератури подекуди стають тексти, що навіть за найліберальнішими критеріями мусять лишатися поза її межами.

К. К.

Полное собрание русских летописей. Том. 40. Густынская летопись. Ред. тома: В. А. Кучкин, Л. Л. Муравьева, А. М. Панченко, подг. текста: Ю. В. Анхимюк, С. В. Завадская, О. В. Новохатько, А. И. Плигузов. СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2003. 200 с.

Рішення редакторів Археографічної комісії помістити в другому томі *Полного собрания русских летописей* (1843 р.) текст *Густинського літопису* частково може бути виправдане тим, що зроблено це було в *Прибавлениях к Ипатьевской летописи*, як приклад пізньої переробки знаменитого зводу XIII ст. Рішення новітніх видавців помістити в тій же серії окремих томів з українським літописом, написаним в Речі Посполитій на початку XVII ст., зрозуміти важко.

Перше видання Густинського літопису мало чимало дефектів. Опубліковано було тільки частину тексту за трьома відомими видавцями списками. Археографічні принципи безнадійно застаріли, до наукового обігу було введено нові списки тексту. Необхідність нової публікації Густинського літопису відчувалася уже віддавна.

Між тим, підготовлене чималим авторським колективом нове видання лише частково компенсує вади старого, а де в чому навіть поступається йому.

У *Передмові* видавці коротко викладають свої знання про літопис, не додаючи до передмови 1843 року нічого нового, крім помилок (як, наприклад, невірний рік заснування Густинського монастиря); перераховують відомі нині (і не враховані у виданні) списки літопису; нарешті, подають опис збірника, що містить покладений в основу видання Густинський список. Видавці нараховують дві редакції літопису, єдиною відмінністю між якими вважають наявність передмови до читача Михайла Лосицького. Таким чином, до першої редакції належить єдиний Густинський список, решта ж — до другої. Схоже, що видавці не тільки не ознайомилися із літературою про Густинський літопис, але й не переглянули відзначених ними списків.

Текст літопису, як зазначають видавці, «передається по правилам издания текстов, принятым в ПСРЛ»: із відсутніх у сучасному громадянському алфавіті букв збережено лише ґ, слова під титлами повністю розкриті, виносні букви вставлено в рядок без зазначення й без можливої палаталізації виносних; пунктуація наближена до сучасної російської. (Насправді близькі норми передачі тексту прийнято лише в томах ПСРЛ видавництва «Дмитрий Буланин», як, наприклад, том 42 — *Новгородський Карамзинський літопис*. Томи, видані «Языками русской культуры», як, наприклад, *Софійський перший літопис* старшого ізводу (т. 6, вип. 1) або *Софійський другий літопис* (т. 6, вип. 2) слідує більш строгим правилам).

Важко зрозуміти рішення видавців опублікувати текст лише одного, власне Густинського, списку. Аргументовано це так: він є «единственным списком первой редакции», що не відповідає дійсності. Видавці, щоправда, стверджують, ніби «исправления и пояснения к тексту делаются на основании Мгарского и Архивского списков», тобто тих самих, що були опубліковані у варіантах у виданні 1843 року і, скоріше за все, за тим-таки виданням. Утім, розшукати такі «виправлення та пояснення» читачеві буде надзвичайно важко — вони рідкісні й не обов'язкові. Натомість суттєві різночитання (зокрема й каталог патріархів московських у розділі «О унѣи» — с. 148 рецензованого видання, що дозволяє встановити справжню послідовність списків) обійдено мовчанкою.

Видання споряджене двома додатками. Перший із них — нова публікація літописця Густинського монастиря (видавцям, судячи з усього, лишилося невідомим видання Осипа Бодяньського в ЧОИДР). Другий додаток пропонує «латинские слова, встречающиеся в тексте летописи, их перечень, правильное написание и перевод» (загальним числом дванадцять).

Завершують видання «Указатель имен» та «Указатель географических и этнических названий», обидва з яких містять чимало помилок в прочитанні слів, ідентифікаціях та й просто похибок.

О. Т.

Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского (Полное собрание русских летописей. Том XLIII.) / Подгот. текста О. Л. Новиковой; подгот. прилож. В. И. Легких и И. В. Федоровой. М.: «Языки славянской культуры», 2004. 368 с. (вклейка после с. 192)

Том 43 ПСРЛ дозволяє вперше познайомитися із повним текстом найширшого новгородського літописного зводу XVI ст. — *Новгородським літописом* за списком Дубровського. Публікація фрагментів цього зводу на початку XX ст. (*ПСРЛ*. Т. IV. Вип. 2–3. Л., 1925–1929) не дозволяла повністю оцінити цю справді цікаву пам'ятку новгородського літописання. Літопис займає особливе місце у новгородській літописній традиції XVI ст., оскільки пов'язаний із широким колом

пам'яток (історичних та літературних) XV та XVI ст. *Новгородський літопис* Дубровського зберігся в єдиному списку, який знаходиться у збірці поч. XVII ст. (РНБ, F. IV.238). У томі видані усі пам'ятки, що входять до збірки, що є надзвичайно доречним. Як вважає автор передмови О. В. Новикова, є всі підстави стверджувати, що збірка Дубровського вийшла із скрипторія Чудова монастиря, і вона пов'язує її появу із митрополитом Макарієм. У передмові також міститься уточнення, що літопис варто вважати окремим літописом, а не пізнішою редакцією Новгородського четвертого. Рукопис збірки отримав новий уточнений археографічний опис (с. 3–6). Подано уточнену пагінацію збірки, філіграні не тільки описано, але й видані їх цифрові фото (с. 8–9). Текст літопису (с. 11–241) видано О. Л. Новиковою за спрощеним правописом, правила передачі тексту складають 17 позицій (с. 7). Уявлення про почерк та обкладинку кодексу подають кольорові вклейки (між сс. 192–193). Усі пам'ятки, що складають збірку Дубровського, видані у додатках. Першим додатком є тексти, що передують літопису: [Уривок *Мучения Садофа еп. Перского*] (с. 242) та короткий літописчик («Зри летописчике вкратце»: с. 243). У другому додатку опубліковані тексти, що вміщені після тексту літопису. Це: «Сказание о князьях Владимирских» другої редакції (за поділом Р. Дмитрієвої) (с. 244–246); «Чин и поставление на великое княжество, сице бываает, зри и внимаи» (с. 246–256); «Родословие великих князей литовскаго княжества. Начало литовскому роду починок» (с. 256–257); «Родство князей руских и отколе начало их» (с. 257–261); грамота митрополита Алексія від 20 травня 1503 р. (с. 261–263); ханські ярлики митрополитам (с. 263–264); «Литовскому роду починок» (с. 265–269), текст якого був опублікований у томі 17 ПСРЛ; «Сия же повесть о начале царьствующего града» (с. 269–271); «Сказание о создании великия Божия церкви святых Софья» (с. 271–278); Повість про взяття Царгорода (с. 278–289); «О цари козарине» (с. 289–290); «Житие и хождение игумена Данила» (с. 290–313).

К. К.

Грицевская И. М. *Индексы истинных книг*. СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2003. 253 с.

Індекси істинних книг — найдавніші середньовічні руські бібліографії, списки рекомендованого для православних ченців читання. Ці групи пам'яток досі не залучалися в історико-літературних та текстологічних дослідженнях. Робота петербурзької дослідниці ґрунтується на опрацюванні 186 списків індексу. Складення протографа найдавнішої з редакцій датоване нею другою половиною XIV ст., загалом аналізуються пам'ятки XV–XVII ст. Проведене співставлення понад 300 книг, згадуваних в індексах, з творами, відомими з давньоруських збірників. Книга складається з семи глав: «Характерні особливості індексів

істинних книг, їхнє походження і роль у книжності», «Основний індекс істинних книг. Короткі редакції Основного індексу. Індекс біблійних книг», «Перехідна й Розширена редакції Основного індексу», «Ісихастський індекс», «Індекс “Книгам імена”», «Розвиток індексу у XVI–XVII ст.», «Місце і роль індексів у давньоруській літературі». У додатках опубліковані головні редакції індексу, порівняльні таблиці біблійних та небіблійних текстів та ін.

Т. В.

Лицевой летописный свод XVI века. Методика описания и изучения разрозненного летописного комплекса / Сост. Е. А. Белоконь, В. В. Морозов, С. А. Морозов. М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2003. 223 с.

У праці розглядається комплекс рукописів, що складається з 10 томів, які зберігаються нині у різних книгозховищах Росії, але колись становили цілісний історичний труд. *Лицевий літописний звід* укладений у 70–80 рр. XVI ст. на основі Никонівського літопису та деяких інших джерел. Видання являє собою той рідкісний випадок, коли власне наукова частина тексту є допоміжною по відношенню до додатків. У вступі зазначається, що головна частина книги, «Поаркушний опис Царственої книги та Синодального тому», була підготовлена співробітниками Археографічної комісії Академії наук на початку 1980-х рр. (у книзі Додаток I). У виданні вона доповнена методичним розділом, або розгорнутим вступом, що включає такі глави: «Опис Лицевого літописного зводу» (с. 15–26); «Відкриття, публікація, опис та атрибуція рукопису» (с. 27–35); «Походження та побутування рукопису» (с. 36–45); «Водяні знаки паперу» (с. 46–51); «Розвиток жанру й еволюція концепції» (с. 52–63, мається на увазі еволюція літописних зводів у другій пол. XVI ст. і, зокрема, змістовні зміни у Лицевому зводі в порівнянні з Никонівським літописом); «Маргіналії» (с. 64–70). Додаток I містить еталонний опис двох з 10 томів Лицевого зводу (с. 71–161) включно з описом мініатюр та іменним і географічним покажчиками (с. 162–202). Такий опис має виключити, на думку видавців, довільні інтерпретації окремих фрагментів та пам'ятки в цілому, які нерідкі були в дослідників, що зверталися до матеріалів *Лицевого зводу XVI ст.* Крім того, у книзі вміщені Додаток II (с. 203–206) «Співвідношення текстів Царственої книги, Синодального тому Лицевого зводу, Александро-Невського та Лебедівського літописів»; а також Додаток III (с. 207–210) «Електронне збереження та публікація Лицевого літописного зводу XVI ст.»; «Література про Лицевий літописний звід» (список літератури, с. 211–222).

Т. В.

Патерик Римский. Диалоги Григория Великого в древнеславянском переводе. Подг. К. Дидди. М.: Изд-во «Индрик», 2001. 505 с.

Критичне видання перекладу «Бесід (діалогів) папи Григорія Великого» є першим у серії «Памятники древней письменности», започаткованої видавництвом «Индрик». Досі ця цінна пам'ятка слов'янської мови була опублікована лише у німецькомовній книзі Біркфеллера (Birkfellner G.) 1979 р. Пропонується найдавніший, давньоболгарський, переклад «Бесід» або Римського патерика (у слов'янській писемній традиції відомі також давньоруський неповний, середньоболгарський XIV ст. та західнослов'янський пізнішого часу). Публікації передують вступна стаття італійського славіста К. Дидди «Древнейший славянский перевод Dialogorum libri IV: Опыт изучения». У ній ідеться про рукописну традицію, час та техніку перекладу, редакції тексту. Слов'янський текст подається паралельно з грецьким (а для вступу — з латинським) текстом за *Patrologia Latina* Міня та сучасними виданнями окремих частин «Бесід». Поділ на рядки у грецькому тексті відповідає поділу на рядки у слов'янському, що робить зручним порівняння. Текст видається за списком XVI ст., підведені різночитання з двох списків XVI та XVII ст., варіанти з інших списків залучаються у разі лакун в основних рукописах. На підставі аналізу грецького та слов'янського тексту в критичному апараті пропонуються кон'єктури. Відтворення написання в головному списку точне, передана давня пунктуація, виносні не розкриваються. Проте, на жаль, виданню бракує покажчиків, у тому числі покажчика слов'янських та грецьких слів, що багато в чому нівелює позитивні сторони публікації.

Г. В.

Гадло А. В. *Предыстория Приазовской Руси. Очерки истории русского княжества на Северном Кавказе.* СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 2004. 362 с.

Тмуторокань для багатьох медієвістів і в наші дні лишається «землею незнамою». Тим більш важливою подією в історіографії є поява нової книги, присвяченої історії Тмутороканського князівства. Усе своє наукове життя Олександр Вільямович Гадло (1937–2002) присвятив ранньосередньовічній історії народів Північного Кавказу та Причорномор'я. Розпочавши з археологічних досліджень, у своїй подальшій роботі він прискіпливо вивчав етнографічні та письмові джерела, звертався до пам'яток слов'янського, арабського, візантійського походження. Класичними стали його цикл статей «Тмутороканские этюды» («Вестник Санкт-Петербургского университета», 1986–1996), два томи «Этнической исто-

рии Северного Кавказа» (1979 та 1994), які виводять Тмутороканське князівство з числа малодосліджених і навіть «загадкових».

Про Тмуторокань написано не так мало, як здається, — адже її загадка цікавила дослідників ще у XVI ст., коли Іван Грозний, спираючись на вчену локалізацію цього міста на Нижній Волзі, доводив свої спадкові права на Астраханське ханство. В останні десятиріччя, здається, вже ніхто не заперечує, що це місто розміщувалося на Таманському півострові. Але з часів Івана IV не змінилося інше — історики, зазвичай, зверталися до цієї теми лише для того, щоб підтвердити (або заперечити) чергову «сміливу ідею»; відтак слабо приділяли увагу комплексному дослідженню історії Південного Приазов'я в VIII–XIII ст. В цьому сенсі роботи О. В. Гадло є особливими. Олександр Вільямович поєднував у собі багато талантів, — археолога, антрополога, лінгвіста, джерелознавця. Для нього тема Тмуторокані ніколи не була другорядною, а завдяки своїм численним талантам, він об'єднував її з історією не тільки народів писемної історії (Русі, Візантії, Халіфату, Грузії, Хозарії), але й численних народів Північного Кавказу, які лишили нам у спадок лише археологічні та фольклорні джерела.

Посмертна книга О. В. Гадло вийшла друком завдяки його колегам з Санкт-Петербурзького університету. Вона є узагальнюючою працею, в якій під однією палітуркою зібрані й історіографічний огляд, і джерелознавча частина, і огляд археологічних джерел, і власне історичне дослідження.

Книга складається з двох різних як за тематикою, так і методологією, частин. Це обумовлено зокрема й тим, що їх розділяє час написання — без малого три десятиріччя. Перша частина — «Предыстория Приазовской Руси» — написана ще на межі 60–70-х рр. XX ст. В ті роки Олександр Вільямович займався не тільки археологічними дослідженнями, але й входив до авторського колективу узагальнюючої роботи з історіографії Давньої Русі (*Советская историография Киевской Руси*. Л., 1978; *Советское источниковедение Киевской Руси. Историографические очерки*. Л., 1979). Працюючи над тематикою історіографії етногенезу східних слов'ян і археології, О. В. Гадло паралельно зібрав і узагальнив величезний пласт літератури, присвяченої ідеї т. з. «Приазовської Русі». О. В. Гадло розглядає етногенетичні концепції істориків XVIII–XX ст. у світлі офіційної державної міфотворчості у Російській імперії та СРСР. Написана ще на початку 70-х, ця книга була значно доповнена матеріалами 70–90-х рр. XX ст.

Нарис історіографії питання доповнюється оглядом археологічних пам'яток регіону, більша частина яких досліджена автором особисто. Критично поставившись до ідеї існування т. зв. «Приазовської Русі» в VIII–X ст., О. В. Гадло обґрунтовує свою думку шляхом ретельного аналізу археологічного матеріалу, який неспростовно пов'язує Південне Приазов'я зі світом болгарів та хозар, а також адигським племінним союзом.

Серія нарисів, присвячених історії етносів, що населяли регіон у другій половині I тис. н. е., визначає місце Південного Приазов'я в політичній системі Хозарського каганату та роль у політичному протистоянні Хозарії, Візантії, Халіфату і, з певного часу, Русі. О. В. Гадло активно виступає проти популярної ще з XIX ст. концепції про Тмуторокань як прихисток піратів (як правило, русів) у Причорномор'ї. Автор конструє історичну модель, за якою з часів опанування хозарами регіоном Тмуторокань поступово відібрала у Фанагорії значення військово-адміністративного центру на Північно-Східному Кавказі, — центру як політичного впливу на передкавказькі племена, так і на Східний Крим, де античний Боспор зберігав значення радше як митниця на торгівельному шляху з Чорного моря на Волгу. Поступово зростало не тільки військово-політичне, але й торгово-економічне значення Тмуторокані, яка з занепадом в регіоні політичного впливу Хозарії перетворилася на напівнезалежне місто-державу з мішаним хозарсько-адигським населенням.

Розглядаючи питання про час утворення Тмутороканського князівства, О. В. Гадло обґрунтовує думку про зв'язок цієї події із військово-політичною активністю Володимира у Криму. Попри всі походи Олега, Ігоря та Святослава, лише у часи Володимира міська громада переконалася у раціональності запрошення володаря із роду Рюриковичів.

Саме історії Південного Приазов'я в добу існування Тмутороканського князівства присвячено другу частину книги: «Очерки истории русского княжения на Северном Кавказе». Значною мірою ця частина книги є переробленим окремим виданням вже згаданого циклу статей «Тмутороканские этюды», що друкувався у «Віснику Санкт-Петербурзького університету» (1986–1996). Цінністю цієї публікації є той факт, що історія руської Тмуторокані написана не з точки зору відносин Русі і Тмуторокані, а власне з історії Північного Кавказу. Тож значну увагу тут приділено не тільки руському чи візантійському вектору історії Тмуторокані, а й відносинам князівства із північнокавказькими народами. О. В. Гадло навіть значно відходить від визначеної ним тематики, присвятивши окремий нарис історії русько-грузинських відносин другої половини XII ст., у якому намагається вписати ці контакти у загальну картину історії кавказьких народів.

Попри енциклопедичну ерудованість наукових публікацій О. В. Гадло, актуальність їх тематики, його праці й досі залишаються маловідомими українським історикам. Сумно, але мало допоможе у такій проблемі й ця посмертна публікація, адже незначний тираж навряд чи розійдеться далі Санкт-Петербурга та Москви.

Viktoria Bulgakova. *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa. Die funde auf dem Territorium Altrußlands* (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik) Herausgegeben von Günter Prinzing. Band 6. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2004. 352 s.

Нові каталоги середньовічних печаток з'являються друком нечасто, тож кожна нова публікація стає справжньою подією у сфрагістиці. Досі фактично єдиним виданням, присвяченим східноєвропейській сфрагістиці, залишалось видання актових печаток Давньої Русі В. Л. Яніна, яке продовжується вже майже три десятки років за участю П. Г. Гайдукова. Та цей звід обмежується виключно пам'ятками руського походження, залишаючи таким чином відкритим питання про зв'язок між традиціями руської та візантійської сфрагістики, який досі фактично лише констатувався. Остання робота, яка в значній мірі узагальнювала знахідки візантійських печаток на території Давньої Русі (М. П. Лихачова) вийшла друком ще у 20-х рр. ХХ ст. Враховуючи обсяг археологічних досліджень за останнє сторіччя, створення зводу східноєвропейських знахідок візантійських печаток є надзвичайно актуальним.

Слід відзначити, що у добрих традиціях автор не обмежилася механічним зведенням сфрагістичних пам'яток. Видання містить і наукове дослідження, присвячене не тільки візантійським печаткам як культурно-історичному феномену, але і їх місце у культурно-політичних процесах Східної Європи в ІХ–ХІV ст.

Найцікавішою для русиста є частина монографії, що виходить за межі визначеної авторкою теми, — невеличкий каталог знахідок давньоруських печаток на території Візантії, що має стати надзвичайно цінним джерелом для вивчення досі маловідомих аспектів русько-візантійських відносин. Їх публікація також відкриває слабкі сторони вже згаданого нами Зводу давньоруських печаток Яніна-Гайдукова, у якому не враховано знахідки руських актових печаток не тільки на території Візантії, але й Польщі, до складу якої зараз входять значні обсяги колишньої давньоруської Волині та Галичини.

А. П.

Зализняк А. А. *Древненовгородский диалект*. 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг. М.: «Языки славянской культуры», 2004. 872 с.

Нове розширене видання фундаментальної праці російського лінгвіста й дослідника берестяних грамот зумовлене тим, що фонд берестяних грамот, на яких передусім ґрунтується дана робота, значно виріс (1043 грамоти порівняно з 810 на 1994 р.), і, зокрема, поповнився текстами найдавнішого періоду. Значно уточнено дати багатьох знахідок, їхнє прочитання та інтерпретацію. Разом з тим,

книга зберігає структуру першого видання 1995 р. Вона складається з трьох частин. Перша — «Граматичний нарис давньоновгородського діалекту» (с. 5–226). Складається з п'яти глав: «Джерела», «Короткий огляд історичної фонетики», «Морфологія», «З синтаксису», «Із словотворення та лексики» (цілком нові — три параграфи). Опис рис давньоновгородського діалекту часом сполучається з описом явищ наддіалектної форми давньоруської мови (для наддіалектної давньоруської у першому виданні було прийнято іншу назву — стандартна давньоруська мова). Друга частина, «Тексти з коментарями», містить тексти усіх відомих на 2003 р. новгородських берестяних грамот, більшість з яких подано з коротким лінгвістичним коментарем (с. 227–694). Крім того, як порівняльний матеріал, залучаються також деякі смоленські, звенигородські та інші знахідки, окремі написи з новгородської Софії та ін. Тексти грамот (XI–XV ст.) розподілено по п'ятих хронологічних періодах, умовні позначення яких від А до Д (А — XI — перша чверть XII ст. і т. д.). Всередині заданих періодів хронологічний принцип не завжди витримується, оскільки деякі грамоти, у яких згадуються одні й ті самі особи і які знайдено на певних садибах, згруповані в комплекси («Листування Василя», «Грамоти, пов'язані з Кузьмою» і т. п.). Третя частина — покажчики (с. 695–869), зокрема, «Покажчик слів, що зустрічаються у берестяних грамотах» і «Зворотний індекс до покажчика слів».

Зрозуміло, що датування й інтерпретація таких складних пам'яток, як берестяні грамоти, часто контрверсійні. Проте спірні й полемічні моменти у даному виданні зведено до мінімуму. Виклад наближається до стиля підручників і посібників, що зумовлено необхідністю охопити величезну кількість матеріалу. Перша частина книги зацікавить передусім філологів, друга і третя частини становлять велику цінність для усіх фахівців-русистів і тих, хто цікавиться історією Русі.

Г. В.

Средневековая Русь. Вып. 4, отв. ред. А. А. Горский. М.: Изд-во «Индрик», 2004. 336 с.

Черговий, четвертий, випуск збірника «Средневековая Русь» здобувся на тверду обкладинку і, здається, збільшився в обсязі. Відкриває його обширна стаття С. Л. Нікольського «О дружинном праве в эпоху становления государственности на Руси». Автору, за його зізнанням, «хотелось бы задаться вопросом о специфическом характере правовой системы, функционировавшей в Древней Руси времени сложения государственности», відповідь на яке (запитання) він пропонує на 43 сторінках (с. 5–48). Теоретичним суперником автор все ще бачить радянську (яку, щоправда, називає «отечественной») формаційну схему та концепцію раннього феодалізму на Русі. Розбивши противника на всіх пунктах диспозиції, С. Л. Нікольський доходить висновку, що відображене в русько-візантійських

договорах та «Найдавніший правді» право було, справді, не феодальним, але «дружинним»; включало в себе «в первую очередь, процессуальное и уголовное право» та «полностью игнорировало хозяйственные и семейные отношения». Автор послідовний: двох останніх розрядів не існувало: дружинники переважно калічили й вбивали одне одного, а от господарством через «частые перемещения с места на место» не займалися, і з тих-таки причин, треба гадати, «не могли обзавестись прочными семейными узами». «Дружинне» право сполучало в собі елементи звичаєвого (родового) та державного законодавства, що й дозволило йому «лечь в основу общегосударственного законодательства и раствориться в нём».

Таку ж *grand theme* російської історіографії порушує П. В. Лукін в статті «Вече, “племенные” собрания и “люди градские” в начальном русском летописании» (с. 70–130). Автор оглядає основні проблеми, пов'язані з народними зборами (вічем) в домонгольській період, а також (як можна здогадуватися із назви) способи репрезентації народних зборів у літописанні. Після 60 сторінок обговорення автор доходить висновку, хрестоматійно відомого з літератури XIX ст.: віче «не было в этот период постоянно действующим, регулярно собирающимся органом. На всех эпизодах, связанных с созывом вече, лежит печать экстраординарности, чрезвычайности» та підкріплює його цитатою з Михайла Грушевського. Треба гадати, перспективи дослідження проблеми, які намічає автор («предмет дальнейшего изучения может быть скорее всего не само вече как институт..., а реальный факт участия древнерусских горожан в политической жизни в разных формах»), обіцяють не менш цікаві результати.

У статті «О принципах реконструкции и перевода Несторовой летописи» (с. 49–69) Людольф Мюллер резюмує свої багатолітні дослідження над «*Ловістю временних літ*» та викладає принципи, покладені в основу його нещодавно (2001) опублікованого перекладу на німецьку мову.

Читач знайде у збірнику також дослідження О. В. Лосєвої про шанування Афанасія Великого на Русі та у Візантії (с. 131–139), А. А. Горського про долю Нижегородського та Суздальського князівств після 1392 р. (с. 130–170), а також полемічно загострену статтю А. Г. Плахоніна щодо ідентифікації одного міфічного персонажа «Истории Российской» Василя Татіщева (с. 299–330).

Особливої уваги заслуговує ґрунтовна студія В. А. Кучкіна про «десятьських» (с. 171–251). Автор досліджує цей інститут переважно на підставі імунітетних грамот XV ст. і доходить важливих висновків щодо існування децимальної системи в Північній Русі, елементом якої був інститут десятьських. Децимальна система охоплювала, в першу чергу, різноманітні категорії великокнязівських та князівських людей (включаючи так звані службові організації), але також її було запозичено у митрополичих та деяких монастирських володіннях. Децимальна система розповсюджувалася як на міста, так і на сільську місцевість, але практично в усіх випадках соцькі згадуються в контексті князівського господарства, де десятьські виконували адміністративні та фіскальні функції. Автор також фіксує існування децимальної системи в Новгороді (як на власне новгородських

землях, так і на князівських) аж до падіння республіки. Автор вважає, що децимальна система охоплювала так званих «чорних людей». Такий же характер вона мала й у домонгольський період, що слідує з аналізу літописної статті 1113 р., а також певних статей *Руської Правди*.

С. М. Каштанов та Л. В. Столярова пропонують дослідження найдавнішої збереженої пам'ятки московської писемності — т. зв. *Сийського євангелія* («Древнейшее московское евангелие и его двинский адресат», с. 252–298 та ілюстрації між с. 320–321). Традиційною датою рукопису вважається 1339 р., а в його замовнику ченці Ананії дехто з дослідників схильний був бачити великого московського князя Івана Даниловича Калиту. Автори пропонують результати власного кодикологічного аналізу рукопису (останній опис його див.: Вздорнов Г. И. *Искусство книги в Древней Руси. Рукописная книга Северо-Восточной Руси XII–XV веков*. М., 1980. № 29 з датою — 1340 р.), що, на їхню думку, дозволяє припускати декілька етапів у його створенні. Ці етапи, як гадають дослідники, позначилися й на вихідному записі, де міститься надзвичайно розгорнута дата рукопису, численні елементи якої суперечать один одному. Автори обґрунтовують 25 лютого 1339 р. як дату створення рукопису і заперечують ототожнення його замовника Ананії з Іваном Калитою.

О. Т.

Средневековая Русь. Вып. 5, отв. ред. А. А. Горский. М.: Изд-во «Индрик», 2004. 300 с.

П'ятий випуск збірника «Средневековая Русь» продовжує традицію публікації розлогих досліджень монографічного характеру, а також скромніших за обсягом (але обширніших за звичний формат) статей. До останньої категорії тут належать «Древнерусские “вои”. XI — начало XII в.» П. В. Лукіна (с. 5–58), «Летописные “бояре” и “чернь” на вече (XII–XIII вв.)» Т. Л. Вілкул (с. 59–85) та «Крестоцелование и отношение к нему церкви в Древней Руси» П. С. Стефанович (с. 86–113). У фокусі дослідження П. С. Стефанович відомий з літописів обряд «хресного цілування», що практикувався для скріплення міжкнязівських договорів. Автор відзначає загальне негативне ставлення інституціональної церкви до будь-яких присяг, ґрунтоване, в кінцевому підсумку, на забороні, висловленій в Нагорній проповіді Христом, і постійно підтверджуване численими заборонами. Яким чином, отже, міг утвердитися й процвітати обряд «хресного цілування», і по формі, й по суті — один із видів присяги? Автор гадає, що «хрестоцілування» толерувалося, бо одержало принципово інше релігійне обґрунтування: церква визнала його як спосіб закляття «диявольської лєсті». Середньовічне суспільство не могло обходитися без тієї чи іншої форми присяги. «Хрестоцілування» стало компромісом між традиційними формами скріплення угод та канонічними заборонами.

Праця А. А. Горського «Московские “примыслы” конца XIII–XV в. вне Северо-Восточной Руси» (с. 114–190) досліджує хронологію, географію, а також способи набуття московськими князями володінь поза «Суздальською землею», тобто за межами політичної структури, очолюваної Великим князінням Володимирським.

В. А. Кучкін («Духовные грамоты московского великого князя Ивана Ивановича Красного», с. 191–280) викладає результати вивчення двох текстів заповіту князя. Автор детально аналізує попередні видання текстів, а також обґрунтовує думку, що вони являють собою не два «противні» (списки) однієї духовної, а дві різні грамоти, укладені весною — літом 1359 р. (грамота № 5) та перед смертю князя в жовтні — першій декаді листопада 1359 р. (грамота № 4). Автор аналізує зміст грамот і доходить висновку, що вони сигналізують про суттєвий зсув у політичній історії Московського великого князівства. Таким В. А. Кучкін вважає перехід влади від прямої лінії Симеона Гордого до бічної лінії Івана Івановича, який намагався закріпити новий порядок речей збільшенням долі свого сина Дмитрія.

Завершується випуск відділом «Рецензії», з яких вміщено, власне, лише одну — Т. Л. Вілкул на книжку О. В. Назаренка «Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков». Тут же подано й відповідь О. В. Назаренка рецензенту. Головна претензія до книжки епістемологічного характеру: рецензент (в руслі англо-американської традиції) проблематизує реконструктивістський спосіб писання історії й обговорює допустимі межі гіпотетичних побудов у дослідженні минулого. О. В. Назаренко, втім, не бачить тут теоретичної проблеми, вважаючи запорукою істинності суджень історика правильне слідування процедурам критичної дисципліни історії. Автори вочевидь читають різну теоретичну літературу (Вілкул посилається на Гейдена Вайта, Назаренко згадує Леопольда фон Ранке).

О. Т.

Парамонова М. Ю. *Святые правители Латинской Европы и Древней Руси: сравнительно-исторический анализ вацлавского и бориссо-глебского культов*. М.: Ин-т всеобщей истории РАН, 2003, 405 с.

Книга М. Ю. Парамонової присвячена культурам найпопулярніших святих середньовічної Чехії та Русі — св. Вацлава (князя В'ячеслава, а також його баби, княгині Людмили) та св. Бориса і Гліба (князів Бориса-Романа й Гліба-Давида Володимиричів). Аналізуються особливості формування культів, їхні соціальні функції, специфіка агіографічного дискурсу в різних регіонах. Книга складається з трьох частин. У першій частині — «Культы святых правителей: явище європейської історії та історіографічна проблема» (с. 19–75) — робиться загальний огляд проблематики

такого феномену, як культ правителя у середньовічній Європі. Окреслюються два етапи формування агіографічного образу. На ранньому етапі змальовування святих правителів орієнтувалося на ранньохристиянську модель святості: зречення від влади або мучеництво, аскетичне життя. На пізньому (з XII ст.) святим міг вважатися правитель, що залишався князем, королем, імператором, світські владні функції вже не заперечували ідеалу святості. Друга та третя частини — «Святий Вацлав: династичний культ у контексті становлення політичної та релігійної ідентичності чеського суспільства» (с. 76–216), «Культ Бориса і Гліба: святі правителі як фактор ідентичності князівської спільноти й ідеал родинної поведінки» (с. 217–357) — складають основний зміст роботи, а також провадять головну ідею автора. На матеріалі слов'яномовних і латиномовних агіографічних пам'яток робиться протиставлення: життя святих правителів вимальовують образ ідеального християнина у латинському світі, натомість у слов'янському світі вони послуговують змалюванню ідеалу родинної любові.

Цікаво, що дослідниця практично проігнорувала праці свого попередника, Габоря Кланіца, присвячені тотожній проблематиці — культуам святих правителів у середньовічній Європі. Якщо угорський вчений розрізняє за типом складення й функціонування культів центр і периферію (і в останню зону, крім слов'янських країн, входять, скажімо, Англія, Скандинавія й Угорщина), то ідея М. Ю. Парамонові більше скидається на стандартну схему «захід є захід, а схід є схід», дихотомічний поділ провадиться між латиномовними та слов'яномовними пам'ятками. Не всі положення автора однаково доказові. Залишається, наприклад, незрозумілим, чому чітке дотримання чернечого ідеалу зображення св. Вацлава у пізніших за слов'янську легенду латиномовних пам'ятках (до того ж, замовлених німецьким імператором — супротивником діючого на той час чеського князя) є свідченням «правильного» оформлення агіографічного канону в латиномовному світі? Точно таке явище спостерігається й у «*Чтенні про Бориса і Гліба*», яке частина дослідників вважає написаним пізніше за «*Сказання про Романа і Давида (Бориса і Гліба)*». Так само неясно, чому пізні оформлення культів таких правителів, як св. Володимир-хреститель та св. Ольга, треба вважати специфікою Русі. Адже у вступній частині зазначається, що це загальноєвропейська тенденція. Першими рис святості набувають не «діючі» правителі, а ті, котрі тим чи іншим чином постраждали й позбулися влади. Слід також зауважити, що дослідниця не пропонує нового вирішення складних текстологічних проблем, пов'язаних із визначенням співвідношення ранніх та пізніх (і, відповідно, залежних від перших) пам'яток, пов'язаних з культурами св. Вацлава та свв. Бориса і Гліба.

Загалом робота справляє враження заангажованої певною ідеєю, а деякі висновки автора потребували б текстологічного обґрунтування. Разом з тим, у книзі М. Ю. Парамонові історика, а також ширше коло читачів-гуманітаріїв, знайдуть цікавий матеріал і його концептуальне оформлення.

Кривошеев Ю. В. *Гибель Андрея Боголюбского: историческое исследование*. СПб.: Издательский дом Санкт-Петербургского университета, 2003. 240 с.

Книжки, до назви яких винесено підзаголовок «історичне розслідування», як правило, належать до числа науково-популярних. Але монографія Ю. В. Кривошеева дещо інша. Очікувалося б, що автор піддався моді на красиву назву, а сама книга стане звичайним біографічним дослідженням. Адже книжки-біографії надзвичайно поширені, на відміну від книжок, присвячених окремим подіям, особливо подіям скупого на джерела східноєвропейського середньовіччя. Та біографічний нарис обіймає лише шосту частину книги. А у тексті автор послідовно розглядає різні версії вбивства князя, — версії джерел, істориків та антропологів.

Вбивство князя — подія для давньоруської історії надзвичайна. Саме тому вона залишила по собі великий слід в джерелах та історіографії. Та й сама постать Андрія Боголюбського, — напівсвятого-напівантихриста — навіть у тому випадку, коли б він помер за менш інтригуючих обставин, зайняла б помітне місце в історії. Та автор справедливо відзначає брак уваги до цієї непересічної особистості, — в Росії остання біографічна робота виходила ще у XIX ст. До речі, один з додатків до книги присвячений історії однієї знищеної книги — «Андрій Боголюбський», — написаної М. М. Вороніним у 40-х рр. XX ст., вже готовий набір якої був розсипаний з ідеологічних міркувань. Ю. В. Кривошеев друкує листування видатних радянських русистів навколо цього питання.

Попри певну інтригуючу скандальність тематики книги, додатки до неї здаються не менш цікавими для історика. Так, у ще одному з додатків Ю. В. Кривошеев друкує матеріали дослідження кістяка князя в 30-х рр. XX ст. — не тільки наукові, але й офіційне листування з цього приводу. Здавалося б, звичайне наукове дослідження, насправді стало довгою історією поневірян — мощі князя лише наприкінці 1980-х рр. було повернуто до місця поховання.

Повертаючись до вже згаданого нами питання про недостатню увагу істориків до постаті Андрія Боголюбського, зазначимо, що головною проблемою дослідника є надзвичайна розпорошеність матеріалів, присвячених цьому князю. Саме тому праця Ю. В. Кривошеева є цінною з такої бібліографічної точки зору. Йому вдалося в рамках невеличкої монографії узагальнити майже дві з половиною сотні публікацій (зазначимо, правда, що й цей вражаючий список є неповним). До цього автор додав матеріали своїх власних експедицій навколо Боголюбова, у яких він ретельно перевіряв численні усні народні версії вбивства князя, зафіксовані джерелами XIV–XIX ст. Все це робить цю, здавалося б, науково-популярну книгу надзвичайно цікавою та корисною і для науковців.

Стависький В. І. *Київ і київське літописання в XIII столітті*. К., Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 107 с.

У книзі досліджується доля київського літописання в період монголо-татарської інвазії на Русь.

Розвиваючи започаткований В. Т. Пашутом напрям наукових досліджень київського літописання кінця 30-х рр. XIII ст., автору, здається, вдалося обґрунтувати факт створення у 1239/1240 р. літопису, який, на його думку, був продовженням *Київського зводу* ігумена Видубицького монастиря Мойсея. Ініціатором написання літопису В. І. Стависький вважає Михайла Чернігівського, вмотивовуючи це наявністю у ньому великого комплексу відомостей про Чернігів та чернігівських князів та особливою увагою літописця до розвитку подій у Галичі, на який претендували Ольговичі. Цей літопис, на думку автора, зазнавши істотного редагування, став основою галицької частини *Галицько-Волинського* і *Густинського* літописів, а через ростовське літописання його матеріали, згодом, були використані у загальноруському літописанні XIV–XV ст.

Дослідник висловив доволі аргументоване припущення про створення у Києві 1246 р. ще одного літописного твору, що був продовженням *Київського літопису* 1239 р. Складений за участю митрополита Кирила, він, як доводить автор, включав відомості про «генеалогію» Чингізидів, свідчення про перепис населення південноруських земель взимку 1245–1246 рр., про загибель у ставці Батия чернігівських князів Михайла та Андрія й владимирського князя Ярослава.

Попри гіпотетичний характер запропонованої В. І. Ставищим реконструкції, дискусійність окремих положень і висновків, яких дійшов автор, ця провокативна книга спонукає до подальших студій над долею київського літописання у часи монголо-татарської навали і наступних лихоліть.

В. Р.